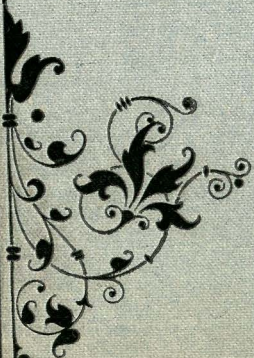

P. HAUBERG: BORNHOLM.

P. Hauberg.

BORNHOLM.

BORNHOLM

BILLEDER OG TEXT

AF

P. HAUBERG

BORNHOLM

AF

P. HAUBERG.

MED ILLUSTRATIONER AF FÖRFATTEREN.

TREDIE UDGAVE.

KJÖBENHAVN.
GYLDENDALSKE BOGHANDEL.

GRÆDES BOGTRYKKERI.

1894.

Ved en Udflugt til Bornholm er det af Betydning, at den Reisende vælger en saadan Route paa Øen, at de seværdige Punkter komme til deres fulde Ret, og at det ene ikke bringer det andet til at tabe i Interesse. Det er derfor ikke saa heldigt først at lægge Reisen nordpaa til den mest imponerende Natur, til Johns Kapel og Hammershus, da derved de følgende Punkter, Rø og Almindingen, ville forekomme mindre betydelige. Ved at benytte den i den følgende Beskrivelse lagte Plan vil den Reisende kunne faa det mest fyldige og tiltalende Indtryk af Øens afvejlende og yndige Naturskønhed, og det anbefales derfor at tage fra Rønne over Almindingen til Østkysten, op langs med denne til Nordlandet og derfra tilbage til Udgangspunktet.

Om Sommeren ere for Tiden 6 Dampskibe i Gang mellem Kjøbenhavn og Bornholm; de 4, som føre Posten, seile mellem Hovedstaden og Rønne, medens de 2, der tilhøre det østbornholmske Dampskibsselskab, ikke anløbe Øens Hovedby, men derimod Hasle paa Vestkysten og paa Østkysten de større Havne ned til Nexø.

Vil man følge den her angivne Route med Rønne som Udgangs- og Slutningspunkt, er det selvfølgelig mest hensigtsmæssigt at benytte Rønne-Skibene. Disse frembyde den

Fordel, at de i Sommertiden ere i daglig Fart, hvorved man kan lempe sig efter Vind og Veir, og at der i Forbindelse med deres Ankomst og Afgang gaar dels Postvogne mellem Rønne og Øens større Byer, dels i Juli og August tillige yderst billige Dagvogne til og fra Øens smukkeste Hovedpunkter: Almindingen, Rø og Hammershus (se Pag. 97). Derimod kan det være heldigt at benytte de østbornholmske Skibe til at fremme Reisen langs Østkysten, navnlig mellem Rø og Allinge.

Man kan forkorte Søtouren til Bornholm ved at benytte Jernbanerouten Malmø-Ystad, hvilket dog medfører formegen Uleilighed og Forøgelse af Udgifterne til at kunne anbefales under almindelige Forhold. Er man ikke nogen Ynder af Søtoure, bør man undgaa at reise paa de Dage, Ystad anløbes, da denne Omvei forlænger Seiladsen et Par Timers Tid. Om Dampskibe, Post- og Telegrafstationer samt Vognleie se Pag. 97.

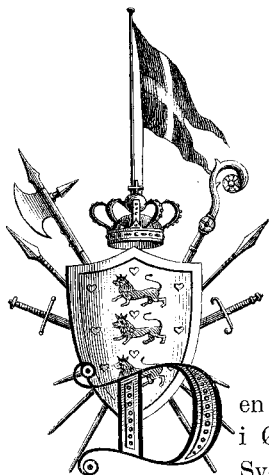
En Udflugt til Bornholm medtager mindst 7 Dage, naar man nogenlunde grundig vil bese Øen. Den korteste Tid, i hvilken Touren kan gøres tilvogns til de smukkeste Hovedpunkter, er 3 Dage. 1ste Dag: Almindingen og Østerlarskirke (Natteophold paa Helligdomsgaarden), 2den Dag: Rø (Natteophold ved Hammershus), 3die Dag: Hammershus og Johns Kapel til Rønne.

Vi ville nu begive os ombord i Dampskibet, som fra Kjøbenhavn damper ud omkring Tre kroner og Syd paa forbi Fyrtaarnet Nordre Røse, opført paa Grunden Kastrup Knæ, og forbi Drogdens Fyrskib ud i Kjøgebugt. Opper Amagers flade Land tegne Hovedstadens Taarne sig stedse mere utydelig og forsvinde omsider. Snart gaar Solen ned bag Sjællands Bakker, og Fyrene tændes inde paa Stevns og

ovre paa Falsterbo. Fyrskibet passeres, og Kursen dreies mod Øst ud i Østersøen.

Touren til Bornholm kan stundom være noget ubehagelig, navnlig i det saakaldte Hammervand mellem Sverig og Bornholm; men man er da sit Reisemaal nær. Den fjerne Landstrimmel, som længe utydelig har dæmret forude, er efterhaanden traadt klarere frem, og snart ligger Bornholms Nordkyst og Landets Høidepunkter, særlig Bakken med Ruths Kirke, tydelig for Øiet. Endnu en Times Seilads og Skibet er i Havn.

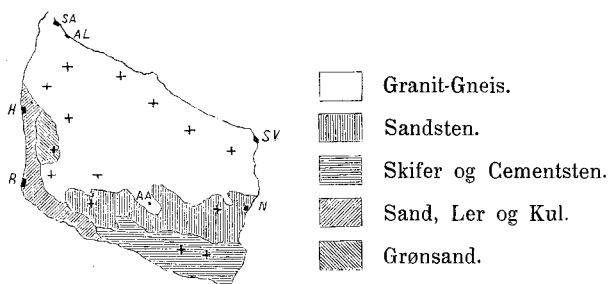
en danske Ø Bornholm er beliggende i Østersøen, $5\frac{1}{4}$ M. Sydost for Sverigs Sydpynt, Sandhammeren. Dens Fladeindhold er $10\frac{3}{5}$ Kvadratmile; Indbyggerantallet omtrent 38,800. Øens Form danner en skjæv Firkant, $5\frac{1}{4}$ M. lang fra Nord til Syd, 4 M. bred fra Rønne over til Svaneke.

For Geologen frembyder Bornholm, navnlig den sydlige Del, særlig Interesse ved sin Afvexling i Jordbundsformationerne fra de forskjellige Perioder. Størsteparten af Øen, omtrent $\frac{2}{3}$, optages af et høitliggende, stærkt bakket Klippeland, hvor en for Skandinavien eiendommelig Bjergart, Granit-Gneis, er fremtrædende; den er en S sammensætning af Feldspath, Kvarts og Glimmer. I Granit-Gneisen findes Spalteudfyldninger af Grønsten (f. Ex. ved Johns Kapel og Listed ved Svaneke) og Feldspath-Kvarts. Graniten brydes paa adskillige Steder: Paa Hammeren, ved Allinge, paa Helvedesbakkerne i Ibsker og Slamrebjerg i Bodilsker. I Knudsker brydes den fortrinlige, blaa Syenit-Granit.

Landets høieste Punkter ligge i Retning NV — SO, nemlig: Ringebakkerne 295 F., Ruths Kirkebakke 414 F., Simlegaardsbakken, Rytterknægten 516 F. og Aa Kirkebakke 273 F. Denne

Retning af Høidelinien, ligesom selve Klippemassens Beskaffenhed, viser en saa stor Overensstemmelse med den i det sydlige Sverig fremtrædende Bjergnatur, at Bornholm kan betragtes som en Fortsættelse af det Høidedrag, der fra Kullen strækker sig forbi Dalby ned gennem Skaane.

Betragtes hosstaaende lille Kortskitse over Øens Jordbundsforhold, ses syd for Granit-Gneisen et Sandstensbelte, c. 1 $\frac{1}{2}$ Kvadratmil stort (Stenbrud ved Nexø), og atter sydligere en c. 1 Kvadratmil stor Strækning af Skifer og Cementstenslag, der løber langs med Sydkysten. Skiferen er dels en grønlig Skifer, dels graa Lerskifer og

sort Alunskifer. Ved de sydlige Aaløb: Risebækken, Læsa og Øleaa findes «de bornholmske Diamanter» (Bjergkrystaller), der ere udkrystalliserede i de store saakaldte «Mergel-Nyrer». Tidligere benyttedes de bornholmske Diamanter til Smykker; i Aaret 1792 afsattes saaledes 1080 Stkr. Cementstenen, en mørk, blaagraa Kalksten, findes anvendt til Bygningsmateriale paa Gamleborg i Almindingen, paa Hammershus og i flere af Landets gamle Kirker, særlig til Karme, Trapper og Lignende. I de sydlige Sogne, hvor Cementstenen brydes, ere Peders-, Pouls- og tildels Aa Kirke opførte deraf. Det største Brud findes ved Limensgade i Aaker og er meget gammelt; Bønderne maatte fordem herfra kjøre visse Læs

«Limsten» aarlig til Hammershus. Bornholm udfører ikke brændt Cement, skjøndt denne er særdeles god.

Øens vestlige Kyststrækning optages af et langt Bælte af jernholdigt Sand og Ler med de bekjendte Kullag. Kullene brødes tidligere ved Sorthat og Hasle Kulværk; men de vare af ringe Beskaffenhed og anvendtes en Tidlang kun i det nærliggende Teglværk; de betydelige Lermasser, som findes sammesteds, ere derimod fortrinlige og af Vigtighed for Øen. Syd for Rønne ved Pythuset findes ligeledes Kullag, men ogsaa de ere uden videre Betydning. I Aaret 1640 lod Christian den 4de en Skotte ved Navn Robert Weigt søge efter Kul paa Øen. Samme Aar sendtes en «Guld- og Sølvtestsproberer» til Bornholm for at undersøge, hvad «Malm-Erts» der fandtes; men Resultaterne synes ikke at have været tilfredsstillende. Leret udmærker sig paa flere Steder ved sin store Finhed, og de bornholmske Terracottasager ere søgte ikke blot i Danmark, men ogsaa i Udlandet. Ved Klippeplateauets vestlige Grændse, i Nærheden af Rønne, findes Porcellainsler (Kaolin), som brydes ved Rahbekkegaards og Buskegaards Værker. Nordligere indtages en Strækning paa henved $\frac{1}{2}$ Kvadratmil af en Grønsandsdannelse. Flere Steder paa Øen findes Mergel, dog af forskjellig Godhed. Kalksten findes i Havskrænten ved Arnager, Sydost for Rønne. Flyvesandsstrækninger træffes Nord for Rønne ved Sandflugten, endvidere paa Nordpynten ved Sandhammeren og omkring Sydpynten Due Odde, hvor ret betydelige Klitter hæve sig mod Havet.

Som en Mærkelighed kan anføres, hvad den nyeste Tids magnetiske Observationer have godtgjort, at Kompassets Misvisning er anderledes paa Bornholm og i det omgivende Farvand end paa andre Steder i Danmark, rimeligvis som en Følge af, at Øens paa fine Jerndeale saa rige Granit virker som en stor Magnet.

Øens Overflade frembyder en stor Forskjellighed. Medens Syd- og Vestlandet fra de lave Kyster hæver sig langsomt op mod Midtlandet og frembyder et Landskab, der ikke antyder noget synderlig fremmed fra de andre danske Øer, antager Naturen et ganske andet Udseende nordpaa. Store klippefulde Bakkedrag og dybe Dalstrøg krydse hverandre; Aaløbene have mere Fart, og Kysterne hæve sig 80—100 Fod i Veiret og have navnlig i Nordvest steile Affald ud mod Havet. Ved Klippekyterne findes paa flere Steder eiendommelige, dybe Grotter, de saakaldte Ovne, som fra Søen skjære sig ind under Landet (ved Helligdommen, Hammershus og Johns Kapel).

Bornholm frembyder en Eiendommelighed ved sin Jordbunds Uensartethed. Skjønnt Landeiendommene ikke omfatte synderlig store Arealer, almindeligvis 60—100 Tdr. Land, vil man dog næsten altid, selv indenfor disse snevre Grændser, træffe Jordpartier af meget forskjellig Beskaffenhed.

Mod Nord, hvor Graniten er stærkt fremtrædende, ligge store, klippefulde Strækninger, som kun pletvis ere opdyrkelige, og Nordpynten Hammeren frembyder kun en mægtig, gold Stenflade. Midtlandet optages af Høilyngen, et stenet og øde Hededrag, hvor Graniten ofte træder frem i Overfladen, og som strækker sig langt ned gennem Øen. Jordbunden her er imidlertid paa de fleste Steder saa leret og nærrende, at den kan lønne det Arbeide, som anvendes paa dens Opdyrkning. Bonden rykker ogsaa stadig sin Plov videre ind paa Lyngen, og store Partier ere nu beplantede og indlagte dels under Kommunerne, dels under Statens Skovdistrikt med Skoven Almindingen, som optager en betydelig Strækning midt i Landet, tildels opfyldt af Klippepartier og stenede Bakkedrag. Langs Strandsiderne findes derimod et Bælte af store, frugtbare Jordstrækninger med frodige Kornmarker og velbyggede Bøndergaarde. De

samme Kornsorter dyrkes her som i det øvrige Danmark. Agerbruget stod tidligere endel tilbage; men med den nyere Tids vaagnende Interesser har Landbostanden indhentet det Forsømte og høster gode Resultater. Landeiendommene paa Øen staa i en forholdsvis høi Pris.

Bornholm har et godt Navn paa Grund af sin rige, afvexlende Naturskønhed. Hertil bidrager særlig den frodige Vegetation, som er et Særkjende for Øens smukkeste Punkter. Venlige Skovpartier og de mange Smaalunde ved Gaardene oplive Landskabet, og Aaløbene kjendes gjerne paa den fortløbende Række Træer og Krat, som følger deres Bugtninger. Den haarde Klippekystr er ofte prydet med kraftige Ege, Ask og Birketræer, vilde Roser og tæt Kratskov lige ud til den steile Brink (Helligdommen), og selv fra Revnerne i de vedbendklædte Klippesider fremmylrer et rigt Blomsterflor. De smukke, skovbevoxede Dalstrøg frembyde mange yndige Billeder med rislende Bække, som sno sig ned gennem Kløfterne mellem Buskads og nedfaldne Klippeblokke.

Skovene bestaa af vore almindelige Træer, navnlig Birk, Eg, Ask, Avnbøg og El, hvortil kommer de store Skovplantninger af Gran, Fyr og Lærketræer. Særlig Ædelgranen udvikler sig fortræffelig i Almindingen. Bøgen er ved Aarhundredets Begyndelse indført paa flere Steder og trives godt. Kirsebærtræet findes vildtvoxende, og enkelte Arter af Røn, som ellers ikke forekomme i Danmark, gro her paa Klippegrunden, deriblandt det ellers kun de nordligere Lande tilhørende Axelbærtræ, et smukt og anseligt Træ med røde Bær.

Bornholms Klima er omtrent som det øvrige Danmarks; dog kommer Foraaret henved en 14 Dage senere, og stærke Storme i Efterhøsten give ofte Øen et tidligt Efteraarspræg. Sommervarmen er ikke saa brændende, men

mildnes ligesom Vinterkulden for en Del af det omgivende Hav. Paa Høidedraget midt paa Øen, navnlig i Almindingen og dens Omgivelser, har dog Klimaet kjendelig en strængere Karakter end andetsteds paa Øen. Ligesom paa Gulland, med hvilken Ø Bornholm i flere Henseender har endel Lighed, trives Morbærtræet fortrinlig i den friske, lette Luft; ogsaa Vinranken slynger sig jevnlig op ad Husenes Mure. Som en Mærkelighed kan anføres, at en ellers kun sydligere, i Schweiz og Apenninerne, voxende Anemoneart (Anemone apennina) forekommer et Par Steder paa Øen, ved Køllergaard i Rø og Vas Aaen i Ibsker.

Dyreverdenen er væsentlig den samme som i det øvrige Danmark; paa Harer og Ræve er her god Jagt i det stærkt couperede Terrain. Fordum fandtes her store Flokke af Kronvildt, som dog alt forlængst ere udryddede; i Christian den 4des Tid blev der oversendt mange Hjorte til Hofholdningen. I de senere Aar har man indført Raavildt, som synes at trives fortræffelig i Øens Skove. Ligesom paa Gulland og Øsel fandtes her tidligere vilde Heste af en egen, lille Race; endnu for et Aarhundrede siden var der enkelte tilbage i Skovene i Rø Sogn. Egernet er indført for nogle Aar siden og har udbredt sig stærkt til Skade for Smaafuglene. Maarer, Ildere, Grævlinge og Muldvarpe findes ikke paa Øen. Storkene ville ikke føle sig hjemme her; men om Foraaret og Efteraaret ser man dem ofte paa deres Reiser i store Flokke drage henover Øen. Nattergalen (Fjælstavnen) er her en almindelig Fugl; i Sommeraftnerne lyde dens klare Triller overalt fra Lunde og Dale. Den almindeligste Fugl er Raagen, som fredes; den er sort, ligner Raven, men er endel mindre. I store Flokke færdes den rundt om paa Marker og i Skove næsten hele Aaret igjennem; kun en kort Tid drager den bort, men kan ogsaa stundom overvintre. Edderfugle, paa bornholmsk «Aaboer», bygge i

Klipperne langs Østkysten, men navnlig paa Smaaholmene ved Christiansø.

Fiskeriet er nu som i gammel Tid af stor Betydning for Øen. Den bornholmske Sild, som findes i rige Stimer rundt om Kysterne, er ikke ret stor, men fin og derfor meget søgt; dens Fangst udgjør en Hovednæringsvei for de mange smaa Fiskerleier, hvor den dels røges og dels saltet. Røgede Sild udføres navnlig fra Svaneke, Gudhjem og Aarsdale og tildels fra Hasle. Ogsaa Torske- og Laxefiskeriet er af ikke ringe Betydning.

Der har været anstillet mange Gisninger over Oprindelsen til Navnet Bornholm, fordum «Burgundeholm». Sandsynligheden taler for, at det skyldes de mægtige Klippekyster, som høine sig om Øens Nordland og ere saa iøinefaldende for de Forbiseilende. Borgen (= Burgund), den gamle Betegnelse for et høit, naturligt befæstet Punkt, i Forbindelse med den fordums Benævnelse paa en Ø, Holm, betegner saaledes den høitliggende Ø. I Adam af Bremens Krønike benævnes Øen kun Holm, og denne gamle Benævnelse findes endnu bevaret blandt Befolkningen ved Skaanes Syd-kyst, hvorfra Bornholm kan ses i Horizonten.

Det lader sig nærmest antage, at Øen oprindeligt er blevet befolket fra det nærmestliggende Fastland, Skaane, og at Folk herfra enten i deres skrøbelige Fartøier eller muligvis over Isen i haarde Vintre have søgt over til det Land, hvis høie Kyser dæmrede i det Fjerne. Forskjellige Udtryk i Sproget vise et nært Slægtskab mellem de to Befolkninger, og ikke uden Interesse er den store Lighed mellem Oldtidsminderne i Bleking og paa Bornholm. At Øen tidligt er blevet befolket, derom vidne Fund af Oldsager fra Stenalderen, fra Aartusinder før Christi Fødsel. Born-

holm frembyder en Rigdom af Oldtidsminder, som gjør Øen særlig interessant for Archæologen. Navnlig ved de af dens tidligere Amtmand, Kammerherre Vedel, under Medvirkning af Lærer I. A. Jørgensen i Ibsker, foretagne Undersøgelser er der indvundet et paa mange Omraader fyldigt Kjendskab til Livet og Kulturforholdene i Oldtiden og bragt en Rigdom af ypperlige Oldsager for Dagen. (Amtmand E. Vedel. Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. Kbhvn. 1886).

Fra Stenalderen, hvis Befolkning hovedsagelig har været bosat langs med Kystlandet fra Hasle Syd om Øen op imod Gudhjem, findes her flere smukke Gravkamre (Tornegaard i Nylarsker, Runddyssen Nordost for Arnager og Jættedalen ved 20de Selveiergaard i Aaker). Til samme Periode høre formentlig de lige under Jordfladen liggende Stenkister, som ere fundne paa Kysten mellem Due Odde og Snogebæk. Forskjellige Forhold ved Gravkamrenes Indretning tyde paa, at Stenalderens Folk have havt Træboliger. Bopladser fra Stenalderen ere fundne nordligst paa Øen, paa Sandhammeren. Fra Broncealderen har Øen en Mængde smukke Gravhøie at fremvise, navnlig i Pedersker Sogn. Stundom ligge flere samlede (Tillehøie i Sandflugten Nord for Rønne og Høiene ved Grødby i Aaker). Fra en sildigere Periode, da det var Skik at brænde Ligene, skrive sig de saakaldte Røser, stenfyldte Høie, sædvanlig 10—12 Fod i Tvermaal, der som oftest indeslutte en med brændte Ben og ødelagt Gravgoods fyldt Lerurne. Røserne findes i stor Mængde rundt om paa Øen, snart enkeltvis, snart i større Samlinger (Mandhøi i Ibsker, Egeby i Aaker). Hyppigst træffes de paa Strækninger tæt udenfor Høilyngen eller paa øde Strøg (Blemmelyng og paa Torpebakkerne i Clemensker). I Forbindelse med Røserne findes paa enkelte Steder de saakaldte Skibssætninger, lange mod begge Ender tilspidsede Brolægninger, omgivne med en Rand af større Stene. Mindst

24 ere endnu bevarede (Enesbjerg Vest for Almindingen, ved Egeby i Aaker, og paa Høilyngen ud mod Døvredalen i Bodilsker). Bornholm eier en Mængde smukke Bauta-stene, der nærmest tilhøre den yngre Broncealder og den ældre Jernalder; de findes ofte ved Røser og stundom opstillede paa Høie (Baunehøi ved Vællensgaard i Nyker). Den anseligste findes paa Frændemark, Syd for Svaneke. Ofte ere de samlede i stort Antal paa et Sted og synes kun at være reiste som Mindestene, uden at de Paagjældendes Grave ligge her (Louiselund ved Svaneke, Gryet i Bodilsker og paa Bjerregaardsbakkerne i Vestermariæ S.). I de senere Aar er der paa adskillige Steder fundet Helleristninger, ialt 92, indhuggede i Klipper og paa store Stene; de træffes hyppig i Norge og Sverig, men kun sjelden i Danmark. Der er fundet skaalformede Fordybninger, Hjulfigurer, Fodsaalsfigurer og Skibsfigurer (Stensgaard i Vestermariæ S., Lille Strandbygaard i Nylarsker og paa Klipper i Olsker og Østermariæ S. samt Nord for Allinge). Man har ogsaa gjort Forsøg paa at fremstille menneskelige Figurer (Lille Myregaard i Nylarsker og paa en nu bortsprængt Klippe ved Allinge). De hyppigste Grave fra den ældre Jernalder (c. 100 Aar f. Chr. F. — c. 450 Aar e. Chr. F.) ere Brandpletterne, Rester af brændte Lig og stundom af ødelagt Gravgoods, nedlagte i kjedelformede Fordybninger i Jorden og i Reglen dækkede med en flad Sten. Pladsen angives ikke ved nogen Forhøining, men maa dog oprindeligt have havt sit Kjendemærke, da den ene Brandplet aldrig har forstyrret den anden, skjøndt de ofte ligge tæt sammen. Brandpletterne findes over hele Øen, snart i vidtstrakte Begravelsespladse paa den flade Mark (Kanegaard i Knudsker, Muleby i Nyker, Pilegaard i Olsker og den største ved Kannikegaard i Bodilsker), snart i Overfladen af Høie og

Bakker (Bjergegaardsbakkerne i Vestermariæ S., Slamrebjerg i Bodilsker, Mandhøi i Ibsker og Rispebjerg i Poulsker).

Fra Mellem-Jernalderen (c. 450—700 Aar e. Chr. F.), da man endnu som oftest brændte Ligene og nedlagde Resterne, snart i et Lerkar, snart lige i Jorden eller under en flad Stendynge, findes en interessant Gravplads ved Bækkegaard i Østerlarsker. Fra denne Periode finder man ogsaa Grave med ubrændte Lig, dækkede af en lav Jordkulle.

I den yngre Jernalder (c. Aar 700—1000) ere Ligene vistnok altid nedlagte ubrændte, jevnlige i en Ramme af svære Sten. Graven dækkes ofte af en Jordkulle og Sten. Paa flere Steder langs Østkysten (Lillevang ved Gudhjem og Saltuna) er der fundet flade Stenlægninger, lagte i Mønstre over Gravene. Ved Munkegaard i Poulsker er der endelig fundet Skeletgrave, som antages at hidrøre fra den ældste kristne Tid.

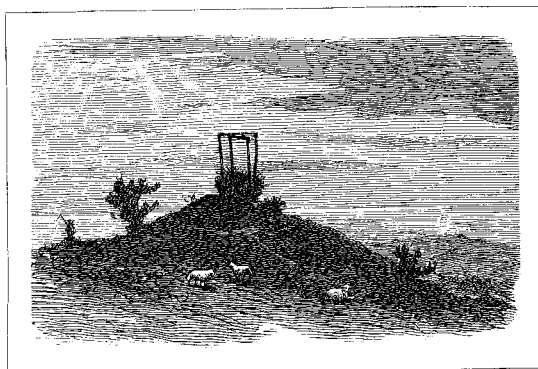
Paa Øen findes et betydeligt Antal Runestene, hvoraf dog en Del kun ere Fragmenter; flere ere anselige og smukke (Brogaardstenen i Clemensker, Stenene ved Nylars- og Vestermariæ Kirke samt paa Clemens Kirkegaard). Endvidere kan her nævnes Døbefonten med Runeindskrift i Aa Kirke. De i de senere Aar foretagne Nedbrydninger af Øens gamle Kirker have bragt flere Runestene, tildels Fragmenter, frem for Dagens Lys. (Fortegnelse over Runestenerne, samlet af Førstelærer L. Petersen i Allinge, findes i Vedels: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager, Pag. 402—410).

De ældste Voldsteder og Borgpladser, af hvis Jordværker der paa adskillige Steder findes Spor, ligge overalt paa Steder, hvor Naturen har ydet sin væsentlige Del af Forsvaret, paa isolerede Klippeknolde og Høidepunkter, som paa en eller flere Sider beskyttedes ved en lille Sø eller et Mosedrag. Pladserne vare med Omhu valgte paa afsides liggende Steder, gjerne en halv Mils Vei eller mere fra

Kysten (Ringeborg i Pedersker, Gamleborg ved Nexø, Storeborg og Borrehoved i Rø S). Gamle- og Lilleborg i Almindingen tilhøre en senere Tid.

Tidligere kunde den Reisende se Bauner, Fortidens Ufredssignaler, kneise trindt om paa Høiderne. Paa nogle ophobede Stene lagdes en Bunke Kvas og Tjørn, rede til at tændes ibrand; fire Pæle, foroven forbundne ved korslagte Tverstykker, holdt sammen paa det Hele. Baunerne ere nu forsvundne overalt paa Øen.

Fortidens Indvaanere vare her som andetsteds i Norden

En Baun.

henviste til at ernære sig af Fiskeri, Kvægavl og Agerdyrkning. Det lille Folk var bekjendt for at fostre raske Sømænd og dristige Fribyttere, der overfaldt fremmede Kjøbmænds Skibe og gjorde Strandhugst paa Nabolandenes Kyster. Da Øen selv laa stærkt udsat for fjendtlige Anfald, maatte Beboerne stedse være rede til Kamp og Forsvar. Fund af Vaaben, som have været offrede til Guderne ved Nedlægning i Søer, vidne om fjendtlige Besøg paa Øen (Balsmyr i Clemensker og Knarremosen i Ruthsker).

Paa Grund af Bornholms Beliggenhed midtvejs i Øster-

søen kom Beboerne tidlig i Forbindelse med Kjøbmænd, fra hvem de erhvervede sig Smykker og Nødvendighedsgjenstande af fremmed Arbeide. Op langs Mellem- og Nordtysklands store Flodveie førtes Varer sydfra til Østersøen og udskibedes der for at bringes videre til Skandinavien. De Forbi-seilende ankrede da om Sommeren ofte op under Øen for at drive Tuskhandel. Allerede Bronzealderens Fund frembyde Sager af fremmede, nærmest ungarske Former; i Jernalderen spores først Ligheder med Oldsager fra Schweiz og Tyrol, senere mærkes Paavirkning af romerske Forbilleder, og denne afløses atter af en germansk fra det sydvestlige Tyskland. Endelig i den yngre Jernalder viser der sig Spor af engelsk og irsk Stil. Nye Handelsveie havde imidlertid aabnet sig, idet Sydens Kjøbmænd nu droge op langs Ruslands Floder med Varer fra det østlige Syd-Europa og selv inde fra Asien til Østersølandene, hvor de gjorde Forretninger med nordiske Kjøbmænd; disse borthandlede deres medbragte Varer for fremmede Sager og Penge, som derpaa førtes vesterpaa, til Skandinavien og England. Ogsaa denne Handelsvirksomhed, som senere i Tiden nærmest koncentreredes om Øen Gulland med den mægtig opblomstrende Handelsstad Visby, og om Staden Novgorod i Rusland, har havt en stor Betydning for Bornholms Vedkommende. Adam af Bremen beretter i sin Krønike, omtrent Aar 1076, at paa hans Tid var «Bornholm Danmarks mest bekjendte Havn og en sikker Ankerplads for de Hedninger, som seilede paa Grækenland», ved hvilken Betegnelse man dengang forstod de russiske Østersølande, hvor talrige græske Kjøbmænd havde deres Ophold. De ældste Mønter, som ere fundne paa Øen, ere romerske Sølvmønter fra det 1ste til 3die Aarhundrede; derefter træffes vest- og østromerske Guld-mønter. Fra det 8de til 10de Aarhundrede er her fundet mange arabiske Mønter sammen med tyske, nederlandske

og engelske fra det 10de og 11te Aarhundrede; først i denne Perodes yngre Fund forekomme danske og svenske Mønter.

Omtrent Aar 890 gjorde Englænderne Othar og Wulfstan en Reise i de nordiske Farvande, og Beretningen herom kjendes endnu. De nævne Bornholm som et selvstændigt Rige, der styres af sin egen Konge. Ved det danske Riges Samling maatte Øen underkaste sig den danske Konge, udentvivil efter lang Modstand, og styredes derpaa ved en af ham indsat Høvedsmand, som tillige havde Opsigt med Kongsgaardene paa Øen. Paa Svend Tveskjægs Tid, c. Aar 1000, var Veset Øens Høvedsmand; han var Fader til Bue hin Digre og Sigurd Kappe, hvem Sagaen nævner blandt de tappreste af Jomsborgs Krigere. En senere kongelig Høvedsmand, Egil, med Tilnavnet Blod-Egil, er bekjendt ved sit tragiske Endeligt, da Kong Knud den Hellige lod ham henrette, fordi han overmodig trodsede Kongens udtrykkelige Forbud og vedblev at drive det gamle, vilde Sø-røveri i de danske Farvande.

Efter Christendommens Indførelse til Øen ved Lunds Biskop Egino, † 1072, blev det snart de skaanske Prælaters ivrige Ønske at erhverve dette Land som kirkelig Eien-dom, hvilket ogsaa lykkedes i Aaret 1149, da de tre af Øens fire Herreder underlagdes Lunds Ærkebispes stol; kun Rønne Herred forbeholdtes Kronen. Som talende Minder om Geistlighedens Indflydelse og dens Bestræbelser for at bringe mere Orden og Ro i Beboernes usikre Livsforhold staa de gamle Kirker i Landsognene. Disse mærkelige Bygninger, fra det 12te—13de Aarhundrede, fremvise klart nok et dobbelt Formaal. I Sammenhæng med Kirkens Langhus er i Vest opført et stærkt Taarn, paa bornholmsk «Fæstet», tre til fire Stokværk høit, forsynet med Skydehuller og Lysaabninger og med en smal, indvendig i Taarnmuren opløbende Trappe. Fra Taarnets andet, stundom

tredie Stokværk fører en Indgang ind til Loftet over Langhuset. Taarnenes hele Indretning viser tydelig deres Bestemmelse til Forsvarsbrug. Klokkerne vare ophængte ved Siden af Kirken i særskilte Klokketaarne, af hvilke dog flere i ældre Tid ere nedbrudte. Ved enkelte Kirker har det vist sig, at Forsvarstaarnet er tilbygget noget senere; ved Pouls Kirke mangler det. En særegen Form frembyde de fire Rundkirker, Nylars Kirke, Ny Kirke, Ols Kirke og Østerlars Kirke (se Afbildningen Pag. 62), der uden nogen tilsyneladende Forskjel i Alder fra de andre dog endnu mere iøinefaldende vise deres Bestemmelse som Forsvarsværker og kunne synes byggede mere til Krig end til Gudstjeneste. Samtlige de ældste Kirker ere opførte $\frac{1}{4}$ — $\frac{3}{4}$ Mil oppe i Landet, de fleste af dem af utilhugne, store Sten, hvilket raa Bygningsværk i Tidens Løb paa flere Steder har vist sig meget skrøbeligt. At de kun have været beregnede paa et foreløbigt Forsvar og ikke kunne betragtes som egentlige Fæstningsværker, viser deres Beliggenhed, der ikke er valgt med andet Hensyn til Terrainet end en vid Udsigt. Fra ældgammel Tid har Øen været delt i Sogne, hvilket ikke blot var en kirkelig Inddeling, men ogsaa en Ordning med Hensyn til Øens Forsvar. Kirken var hvert Sogns lille Arsenal; i Taarnet og muligvis over Langhuset opbevaredes Sogneboernes Vaaben, og naar Baunerne blussede i Ufredstid, samledes man til Rustning ved Kirken. Ligeledes holdtes Vaabenøvelser ved Kirkerne; i flere Sogne fandt dette endnu Sted for c. 70 Aar siden.

I de senere Aar er der foretaget store Ombygninger af og Forandringer ved flere af Kirkerne; Clemens-, Vestermaria-, Rø- og Østermaria Kirke ere nedbrudte og erstattede af nye Bygninger, medens Aa Kirke, Ruths- og Knuds Kirke ere undergaaede betydelige Forandringer. Rundkirkerne, Ibs- og Bodils Kirke staa endnu uforandrede. Ved de foretagne

Ombygninger ere de ældre Kirkers Eiendommeligheder ikke bevarede, og navnlig have Kirketaarnene mistet deres oprindelige Karakter af Forsvarsbygninger; Klokketaarnene ere nedbrudte, Klokkerne ophængte i de restaurerede eller nye Kirketaarne, og Indgangen til Kirken som oftest henlagt til Taarnets vestlige Side. Med Bornholms gamle Kirker forsvinde vore eneste, endnu bevarede Forsvarsbygninger fra Middelalderen. (De findes beskrevne i: Hans J. Holm, Bornholms ældgamle Kirker. 1878.) Desuden har der været opført flere Kapeller, saaledes St. Jørgens Kapel ved Spidlegaard i Aaker, St. Anders Kapel i Ibsker, det endnu bevarede St. Annæ Kapel i Gudhjem, St. Margrethe Kapel i Østermarie, Trefoldigheds Kapel i Rø og Salomons Kapel paa Hammeren, hvoraf der findes betydelige Levninger. De to sidste skyldte hellige Kilder deres Opførelse.

Under de heftige Stridigheder mellem Kronen og Kirken i Midten af det 13de Aarhundrede blev Bornholm et Tvistens Æble, og Hammershus Slot, som nu havde reist sig, var i den følgende urolige Periode snart i den ene, snart i den anden af de stridende Parters Besiddelse. Efter det Nederlag, Ærkebiskop Jacob Erlandsens Hær under Broderen Andreas og Fyrst Jaromar af Rygen tilføiede Kong Christopher den Førstes Tropper paa Bornholm Aar 1259, gjorde de følgende Konger Erik Glipping og Erik Menved gjentagne Forsøg paa at bemægtige sig Øen; men det endelige Resultat blev kun, at Erik Menved maatte give Afkald paa Kronens sidste Part, Rønne Herred. Ved Rigets Gjensamling bemægtigede Valdemar Atterdag sig uden videre Øen Aar 1360 og tilbagegav kun Kirken den imod den fremtidige Forpligtelse, at den skulde overlades Kronen igjen, naar det forlangtes. Denne Bestemmelse benyttede senere Kong Christian den Anden, og trods Geistlighedens Protest inddrog han i Aaret 1522 for bestandig Bornholm, hvor Bispevælden

nu gennem 373 Aar havde hersket med næsten fuld Landshøihed, havde udstedt Love og givet Privilegier, indsat Embedsmænd og skjænket Adelsbreve.

Det mægtige tyske Handelsforbund, Hansestæderne, stod nu i sit fuldeste Flor, og navnlig spillede Staden Lybek en meget betydelig Rolle, ikke blot som Handelstad, men ogsaa som politisk Magt. Under Forviklingerne i Danmark mellem den fordrevne Kong Christian den Anden og Frederik den Første tog Staden Parti for denne. Til Vederlag for Hjælpen modtog Lybek af Kong Frederik Aar 1525 Bornholm i Forlehnning paa 50 Aar. Lybekkerne vare ikke velkomne paa Øen; i Aarene 1509 og 1510 havde deres Tropper gjort Plyndringstog hertil, hvilket havde gjentaget sig for tredie Gang Aar 1522. Der oprandt nu en sørgelig Tid for Bornholmerne, som udpintes af de lybske Fogeder; Navnene Bernt Knop og Schweder Ketting staa med mørke Farver i Øens Saga. Et Forsøg i Aaret 1536 paa at reise sig mod de forhadte Undertrykkere mislykkedes ganske, og Bondeskaren led et blodigt Nederlag paa Egla Enge syd for Aakirkeby, da den var ganske ukjendt med Ildvaaben og forfærdedes over den ødelæggende Virkning af disse. Omsider var Forlehnningstiden udløbet Aar 1575, og tiltrods for Lybekkernes ivrige Forsøg hos Frederik den Anden paa at faa den forlænget, fik nu Kræmmerregimentet en Ende. De bornholmske Farvande havde i denne Periode flere Gange været Skuepladsen for Søtræfninger; Aar 1535 slog Peder Skram Lybekkerne, og i Aarene 1563 og 1565 kæmpede de Danske og Svenske under Bornholm.

I den ulykkelige Krig med Naboriget imod Slutningen af Christian den Fjerdes Regjering gik den svenske Admiral Wrangel Aar 1645 iland ved Nexø, som han udplyndrede efter en Fægtning, i hvilken den unge Svanekebo Albert Wulfsen faldt. Forfærdelse greb Landets Indbyggere, og Landmilit-

sens Officerer, som aldeles manglede Evne og Bestemthed til at tage Kampen op, sluttede Akkord med Fjenden. Wrangel beleirede derpaa Hammershus, hvor Lehnsmanden, Holger Rosenkrantz til Glimminge, maatte overgive sig, da han ingen Undsætning fik. En stræng Dom overgik Officerne, efterat Øen atter var givet tilbage til Danmark.

Flere Gange har Pesten raset paa Bornholm og krævet mange Offre. Aarene 1602 og 1618, i hvilket sidste 5200 Mennesker bortreves, og 1653—54, med over 4500 Dødsfald, bragte Sorg og Fortvivelse i næsten hver Familie paa Øen.

Ved den sørgelige Fredslutning i Roskilde 1658 afstod Kong Frederik den Tredie Bornholm til den svenske Krone. Kong Carl den Tiende indsatte derpaa til Befalingsmand paa Øen Johan Printzenskjold, en dygtig og bestemt Mand, der havde udmærket sig i Krigen i Tyskland og svunget sig op til Oberst. Haarde Skatter paalagdes nu Bornholmerne og udskreves rask med korte Mellemrum; det unge Mandskab paa Øen udtoges for dermed at rekrutere den svenske Hærs Geledder i Tyskland. Folket var i stor Nød, selv Printzenskjold gik i Forbøn for det, men forgjæves; de tunge Paalæg vedbleve og inddreves ubarmhertig. Da reiste den fortvivlede Befolkning sig omsider, yderligere ansporet ved Løfter fra Kong Frederik om Hjælp. En ved et sjællandsk Rytterkompagni tjenende Soldat, Jens Kofoed, som efter et Besøg i Hjemmet i Vinteren 1657—58 ved Øens Afstaaelse til Sverig var tvunget til at forblive der, stillede sig tilligemed nogle Flere i Spidsen for Bevægelsen. Den 8de December 1658 blev Printzenskjold taget tilfange i Rønne og nedskudt paa Storegade under et Forsøg paa Flugt. Hammershus overgav sig faa Dage efter frivillig, og den forholdsvis svage svenske Troppestykke bragtes i Forvaring og oversendtes senere til Kjøbenhavn. Nogle enkelte svenske Soldater bleve dræbte under den almindelige Ophidselse;

men Beretningen om et Massebord er fuldstændig opdigtet. Indvaanerne overdroge derpaa ved en Deputation Øen til Kong Frederik, som skjænkede Bornholmerne forskellige Frihedsprivilegier og belønnede Hovedlederne af Opstanden.

Denne Opstand er den sidste historiske Begivenhed, som er foregaaet paa Bornholm, og Stridens Tummel forlod nu den lille Klippeø, som senere er gaaet en rolig og fredelig Udvikling imøde. Fra Krigen 1864 vil Danmark altid mindes Bornholmeren Johan Peter Ancher, hvis Navn med Hæder er knyttet til Forsvaret af Dybbøl.

Hat og Hue.

Korsklæde.

Nølle.

Kongerne Chr. d. 4de, Chr. d. 5te, Chr. d. 8de som Prinds og Fred. d. 7de have besøgt Bornholm. Paa Hjemreisen fra Rusland opholdt D. Majest. Kong Christian d. 9de og Dronning Louise samt D. kgl. H. Prindsesse Thyra og Prinds Valdemar sig i Dagene 23—25. Aug. 1876 paa Bornholm og besaa de vigtigste Hovedpunkter.

Paa Grund af Øens isolerede Beliggenhed have Bornholmerne længe bevaret et vist gammeldags Præg, som dog mere og mere forsvinder under Nutidens raske Fremskridt og paa Grund af den livlige Forbindelse med Omverdenen. Blandt de bevarede Eiendommeligheder maa særlig mærkes Sproget, som uden synderlig at afvige fra det øvrige danske

har bibeholdt flere gammelnordiske Ord og Former; Udtalen har endel Lighed med den skaanske. Ogsaa i Klædedragten findes endnu noget Gammeldags, saaledes i Kvindernes Hovedpynt. Navnlig paa Helligdagene kan man stundom se gamle Koner med denne eiendommelige Stads, som tidligere ogsaa blev baaret af de Yngre, og hvoraf vi her meddele de vigtigste Former. Korsklædet af hvidt Tøi er tæt sluttende omkring Hovedet over en lille, fint tilvirket og i Nakken opstaaende Hue; en Knipling ligger fladt over Forkanten omkring Panden og Kinderne. Hat og Hue er ligeledes tæt sluttende til Hovedet; den fintvirkede Hue gaar ned i to Rundinger over Ørene, medens det med Randkniplinger besatte hvide Tøi, Hatten, løber ned i en Spids i Panden. Nøllen bestaar af en hvid Hue, rundt besat med en 2—5 Tommer bred, stivet Knipling, der danner en bred Pibekrands omkring Ansigtet. Saavel foran denne som bagtil paa Huen anbringes farvede Tøibloomster; i Sorg bruges sorte Baand og Blomster. Nøllen ses nu sjelden; den fandtes navnlig i Nexø.

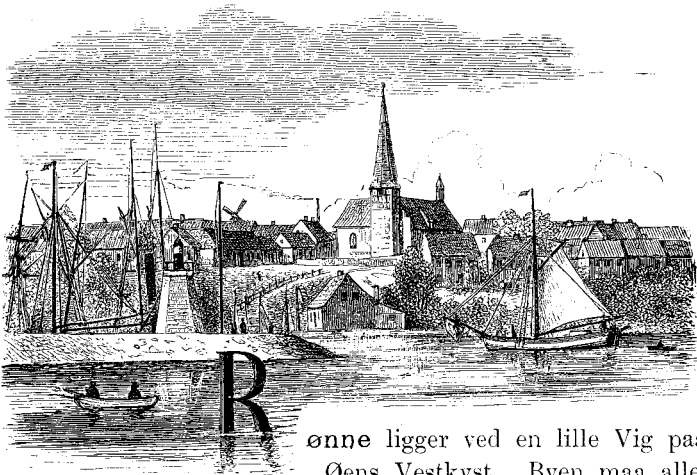
Øen havde tidligere sine særegne Arvebestemmelser, idet den yngste Søn, den saakaldte «Gaarddrønt», var Arving til Gaarden. Fandtes der kun Døttre, var det derimod den ældste Datter, der fik den.

Nutidens lettere Samfærdselsmidler have selvfølgelig havt en stor Indflydelse paa Øens Forhold, og paa mange Omraader spores en livlig Opkomst. Sex Dampskibe forbinde nu Bornholm og Kjøbenhavn, industrielle Foretagender og Fabrikker af forskjellig Art ere igang, og Havnene, af hvilke flere ødelagdes ved Stormfloden den 13de November 1872, ere i de senere Aar istandsatte, og de vigtigere betydelig udvidede. Saavel paa Øens Nordpynt Hammeren, som paa Sydpynten Due Odde findes fortrinlige Fyr. Telegrafkablet, der gennem Østersøen og Rusland forbinder Vest-

europa med Østasiens Lande, er lagt over Bornholm, som derved er rykket Omverdenen et betydeligt Skridt nærmere. Telefonen har i de sidste Aar fundet almindelig Udbredelse over Øen; ikke mindst for de Reisende har det sin Betydning med Lethed at kunne sætte sig i Forbindelse med de forskjellige Steder.

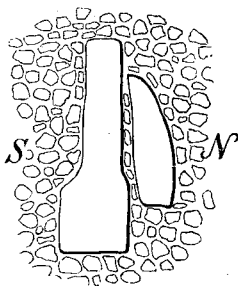
Endelig udmærker Øen sig ved sine fortrinlige Landeveie, der ere istandsatte med stor Dygtighed i Løbet af de sidste 25 Aar. Kjørselen omkring paa Øen var tidligere paa mange Steder i høi Grad besværlig, navnlig hvor Terrainet var bakkefuldt, og de smalle Kjøreveie snoede sig i Zigzag ned i Dalkløfterne og op ad Skraaningerne. Betydelige Udgravnings- og Opfyldingsarbejder ere foretagne for at fjerne de stedlige Vanskeligheder (Hvide Enge i Vestermariæ, den nye Vei i Almindingen, Nedkjørselen til Gudhjem og Veiene over Bobbeaaen og Blykobbeaaen), og gode, vel vedligeholdte Veie ses nu selv paa mindre befærdede Strækninger af Øen.

En Jernbane ventes i nær Fremtid at ville forbinde Rønne og Nexø; et Sidespor vil fra Aakirkeby føre op til Almindingen.

Rønne ligger ved en lille Vig paa Øens Vestkyst. Byen maa allerede tidlig have haft Betydning som Handelsplads, da det vestre Herred fra gammel Tid benævnes Rønne Herred. Den talte i Aaret 1890 c. 8,300 Indvaanere og har en forholdsvis betydelig Udstrækning; Husene ere paa enkelte Undtagelser nær kun et Stokværk høie og ofte med tilliggende Haver. De to Torve, Storetorv, med Raad- og Thinghus for Byen og vestre Herred, og Lilletorv saavel som de vigtigste Gader ere velbrolagte. Øens Amtmand og Kommandant have Bolig her. Byen har Telegrafstation og Postkontor, hvorfra Posten udgaar til de andre Byer, Dampskibs-expedition ved Havnen, Theater og flere Hoteller (Dams Hotel, Hotel Rønne og Hotel Bornholm). Ved Havnen fandtes tidligere kun en Havnebro, beskyttet mod Søen ved et udenfor liggende, lavt Rev. Dette benyttedes siden til Grundlag for en Havnemole, hvorved et rummeligt Havnebassin fremkom. I Aaret 1876 foretoges en betydelig Udvidelse, og Byen har nu en fortrinlig Havn med indtil 18

Fods Vandstand; ved en mægtig Bølgebryder søger man at skærme den mod Bølgegangens Indvirkning. Selv i strenge Vintre holder den sig aaben for Is. Tillige findes her to Baadehavne for Fiskerne: Nørrekaas og Søndre Baadehavn. Skibsbyggeriet har tidligere været ret betydeligt. I Rønne er Redningsstation. Kirken, som er beliggende paa Bakken over Havnen, er opført i Slutningen af det 15de Aarhundrede af Kampesten og bærer et sort Træspir; den er ret rummelig, men frembyder ingen særlig Interesse. Byen har en lærd Skole; udfør dennes Port paa Storegade betegne to jevnside liggende Stene Stedet, hvor Printzenskjold blev skudt. Paa den største, der er over 6 F. lang, er senere den ene Side hugget lige og Aars-tallet 1658 anbragt; den mindste Sten er efter Sagnet lagt til Minde om hans trofaste Hund. Disse Byens eneste historiske Minder vare tidligere henflyttede til et nærliggende Havegjarde. Af Tegningen ses Stene-nes indbyrdes Stilling. Endvidere har Byen en teknisk Skole og en Navigationsskole. Tæt Syd for Byen ligger Amtssygehuset. Et paabegyndt bornholmsk Museum vil i flere Henseender blive af stor Interesse. Hovedvagtbygningen opførtes i Aaret 1743 af Sten fra Hammershus. Udenom Byen ses endnu Spor af Volde og Grave fra dens i Aarene 1688—89 paabegyndte, men aldrig fuldendte Befæstning. Lidt Syd for Rønne ligger Arsenalet med en smukt ordnet Vaabensamling, samt det 1689 opførte runde Kastel, indenfor hvis 11 F. tykke Mure Øens Hovedforraad af Ammunition og Krudt opbevares. Her ligger

Mindstenene for Printzen-
skjold.
Efter en Tegning i
Nationalmuseets
ant.-top.Arkiv.

ogsaa den smukt vedligeholdte Kirkegaard; en ældre Kirkegaard er beliggende Øst for Byen. Tidligere var Fabrikationen af de saakaldte «bornholmske Uhre» (paabegyndt c. Aar 1750 af Brødrene Otto og Peter Arboe) af ikke ringe Betydning, men har tildels tabt sig i Tidens Løb. I Udsalgene af Terracotta- og Fajancesager (Hjort, Sommer, Sonne og Wolffsen) findes mange smukke og billige Gjenstande, som kunne anbefales til Reiseerindringer. Af større industrielle Anlæg findes to Maskinfabrikker, ret betydelige Stenhuggerier, tre Teglværker og to Bryggerier. Byen har tre Badeanstalter, en sydlig nedenfor Kastellet og en nordlig ved Nørrekaas samt en for varme Bade. I Rønne udgives tre Aviser. Har man Tid tilovers, kan man besøge enten Sandflugt-Skoven, Blykoppe Plantage, Nord for Byen med Trakteurstedet Villa nova (se Pag. 96) eller de Øst for Byen beliggende Lystanlæg Sommerlyst og Lundens-Minde ved Curdts' Lund; man kan ogsaa gjøre en Tour sydpaa til Stampen, et af Rønneboerne hyppig benyttet Udflugtssted tæt ved Søen, en halv Mil fra Byen. Her findes et nyt indrettet Gjæstgiveri (Koch), som modtager Reisende. Stranden med den hvide Sandbund er en ypperlig Badeplads.

Fra Rønne udgaa 4 Landeveie, en mod Nord over Hasle til Allinge, en mod Øst til Svaneke, en noget sydligere over Aakirkeby til Nexø og endelig en langs Sydkysten til Snogebæk. Følger man Svanekeveien, ser man snart de tilhøire liggende Fabriksbygninger og Skorstene fra Kaolinværkerne ved Rahbekkegaard og Buskegaard. I en knap halv Mils Afstand fra Byen staar man ved Granitens vestlige Grændse; tæt Nord for Veien ligger et Stenbrud, hvor den smukke Syenit-Granit brydes; en ret betydelig Virksomhed

er her i Gang. Fra Snurrebakkerne har man en vid Udsigt ud imod Havet over Rønne Vangs frugtbare Jorder. Tæt Syd for Veien ligger Knuds Kirke, som bestaar af et Taarn med 4 Stokværk, Langhus, Kor og Korrunding. Paa Langhusets nordre Side findes den gamle, afspærrede Trædør endnu bevaret. Paa Siderne af Korbuens ses Nicher, i en af dem er gjennembrudt Opgang til Prædikestolen. Loftet har en nyere Træhvælving. Taarnet er for nogle Aar tilbage tildels nyopbygget. Ved Ombygningen fjernedes den gamle, høist interessante Vindeltrappe i Taarnets sydlige Murside; Opgangen er nu lagt lige op i den vestlige Mur. De to nederste Stokværk ere hvælvede. I fjerde Stokværk hænge Klokkerne. Knuds Kirkes gamle, hvide Taarn var tidligere meget iøinefaldende ude fra Søen og tjente som Sømærke; det nye, graa Taarn kan derimod ikke benyttes som saadant.

Ved Ringeby Bro deler Svanekeveien sig; en Vei løber i en Bue Nord om Almindingen, forbi Aarsballegaard og Nybro og en anden gennem Almindingen tvers ind over Øen. Ved at følge denne sidste Vei passerer man i nogen Afstand Vestermariæ Kirke, hvis spidse Taarntag rager op over de mellemliggende Smaaskove. Kirken blev i Aarene 1883—85 opført helt fra nyt og staar nu som en smuktbygget Granitkirke, der afgiver Plads til 1000 Tilhørere. Kirken har paa Frastand nogen Lighed med den ældre, navnlig paa Grund af det pyramideformede Spir. Hovedindgangen er nu gennem Taarnets vestlige Side. I Kirkens Taarn ere de gamle Klokker ophængte, af hvilke den ældste og største er støbt i Aaret 1550. Kirken har fladt Træloft og en af Dorph malet Altertavle, Christus i Gethzemane Have. Ved Nedbrydningen af den ældre Kirke fandtes den smukke, 8 F. 10 T. høie Runesten, hvis Indhold læses som: «Asvalde reiste Sten denne efter Alfar, Broder sin, en god

Dreng (o: en dygtig Mand). Træbens-Sønnerne og Skægge svege den Sagesløse». Paa en anden, 8 Fod høj Runesten læses: «Thorsten og Svend reiste (Stenen) efter Alfvín, Fader sin, og efter Thorlak, Broder sin. Gud hjælpe Aand deres og Guds Moder». Desuden findes endnu nogle Fragmenter af Runestene. Den ældre, nedbrudte Kirke bestod af et tre Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor og et nyere Vaabenhushus. Den tidligere Korrunding var afløst af en Forlængelse af Koret. Opgangen til Taarnet var oprindelig indefra, men var senere brudt igjennem den vestlige Mur. 2det Stokværk dannede et firkantet Rum med Tøndehvælvning, men havde mistet sit oprindelige Udseende ved en svær Støttemur i Ø. og V. I 3die Stokværk vare Klokkerne ophængte. Taarnet bar et sort, spidst Pyramidetag, det eneste af den Slags paa Bornholm.

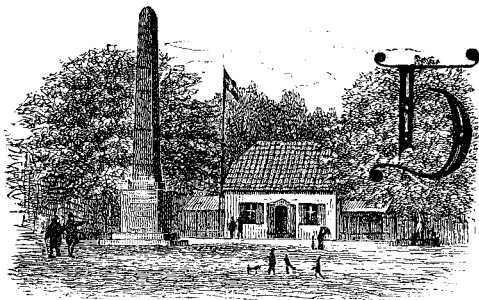
Veien fører forbi forskjellige Oldtidsminder. Ved Stensgaard ligger en stor Marksten med skaalformede Fordybninger og den forðum meget betydelige Stenhøi, som efterhaanden næsten er jævnet. Sagnet fortæller, at da der skulde bygges et Slot paa Bornholm, havde man først tænkt at opføre det paa dette Sted, men foretrak senere det Punkt, hvor Hammershus ligger. Dette Sagn anføres, fordi det muligvis kan staa i Forbindelse med de krigeriske Begivenheder under Christopher den Første, da den kongelige Borg indtoges af Andreas Erlandsen og Fyrst Jaromar af Rygen. Det er ikke usandsynligt, at deres Tropper paa Opmarschen ind i den Del af Øen, som tilhørte Kongen, Vestre Herred, kunne have været dækkede ved en Forskandsning just paa dette Sted. — Paa Stenhøi fandtes tidligere en Mængde Brandpletter, og talrige Bautastene kneisede paa dens Ryg; men de ere nu fjernede alle. Derimod vil man se lige ved Veien, efterat være kommet op over Bakkerne ved Store Bjerregaard, en Mængde smukke Bautastene og en For-

tids Gravplads med mange Stenrøser og talrige Brandpletter; nærmere Almindingen paa Enesbjerg og tæt Vest for dette findes Stenrøser og en smuk Samling af Skibssætninger, hvis Mængde varierer fra 24—92 Fod. En enkelt Gruppe indeholder fem, der alle ligge i Retning Vest-Nordvest, ligesom en Flaade. Destoværre ere disse interessante Oldtidsminder beliggende paa en Grusbanke, og Gravningen er allerede rykket saa langt frem, at Ødelæggelsen truer de gamle Stensætninger.

Landeveien har hidtil næsten uafbrudt ført opefter; men da den i Modsætning til Veien i gamle Dage er i fortrinlig Stand, mærker man det kun paa enkelte Steder, hvor Bakkerne ere større. Udsigten er ofte vidtstrakt saavel ned over Vestlandet med Havet i det Fjerne som nordpaa til Bakken med Ruths Kirke langt borte. Man er nu naaet ind paa Høilyngen; Husene ere kun faa i Antal, og de opdyrkede Jorder ligge som spredte Pletter paa de stenfyldte Lyngmarker. Man passerer den klippefulde, lange Dal, Brudesengen, gjennem hvilken man har et smukt, perspektivisk Udkig til Havet, og naar nu til den unge Træplantning tæt udenfor den gamle Skov.

Postvognen mellem Rønne og Svaneke gaar ikke som tidligere gjennem Almindingen, men Nord om Skoven over Aarsballe. Paa Aarsballegaard kunne de Reisende faa Vogn til Hotellet i Almindingen og saaledes undgaa den over en halv Mil lange Spadseretur. Se Pag. 98.

Almindingen.

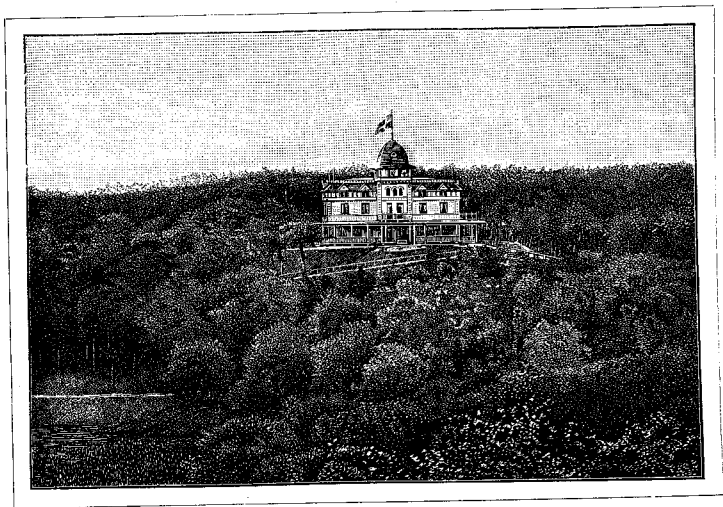

Fvor Almindingen hæver sit friske, lette Løvtag, fandtes ved Aarhundredets Begyndelse kun større og mindre

Grupper af forkrøblet Skov og Krat med enkelte store, gamle Ege spredte omkring paa Lyngbakkerne og de klippefulde Høider. Det var Rester af den fordum frodige Skov «Kongens Alminding», som trods strenge Forbud i Tidens Løb var blevet saa ødelagt ved Skovtyverier og Mangel paa Pasning, at Regjeringen i Aaret 1774 søgte at sælge den ved Auktion, men uden at opnaa tilstrækkeligt Bud. Da blev Lieutenant Hans Rømer Aar 1800 (død 1836) ansat her som Holtz-førster, og han tog kraftig fat paa at ophjælpe den. Sten-gjærder opsattes, nye Veie anlagdes, store Beplantninger foretoges, og efterhaanden rejste atter den gamle Skov sig. Ved den vestlige og sydlige Indkjørsel til Skoven, tæt ved Skovløberhusene, staar et Par tarvelige Sten som Minde om denne dygtige og ihærdige Mand; de bære Indskriften: Rømer 1809. Almindingen indtager nu et tilplantet Areal af 3500 Td. Land foruden et utilplantet af 1000 Td. Land.

I Almindingen, der omtrent er beliggende i Øens Centrum, har Befolkningen fra gammel Tid afholdt sine større Møder og Folkefester. Tidligere var Samlingspladsen ved Kolde Kilde i Nærheden af Skovfogdens Bolig, men er nu paa Christianshøi. Midt paa en anselig, rund Plæne

paa det skovbevoxede Jomfrubjerg kneiser Prindsestøtten, reist i Aaret 1824 til Minde om Prinds Christians Besøg, efter hvem Stedet fik Navn. Senere opførtes Pavillonen ved Bidrag af Øens Indbyggere; her indrettedes et lille Gjæstgiveri med Holdeplads for Vogne. Foranstaaende Vignet fremstiller Støtten og Pavillonen i tidligere Tid. Paa Jomfrubjerget findes et i Aaret 1882 opreist Monument til Minde om den for sin store Velgjørenhed bekjendte

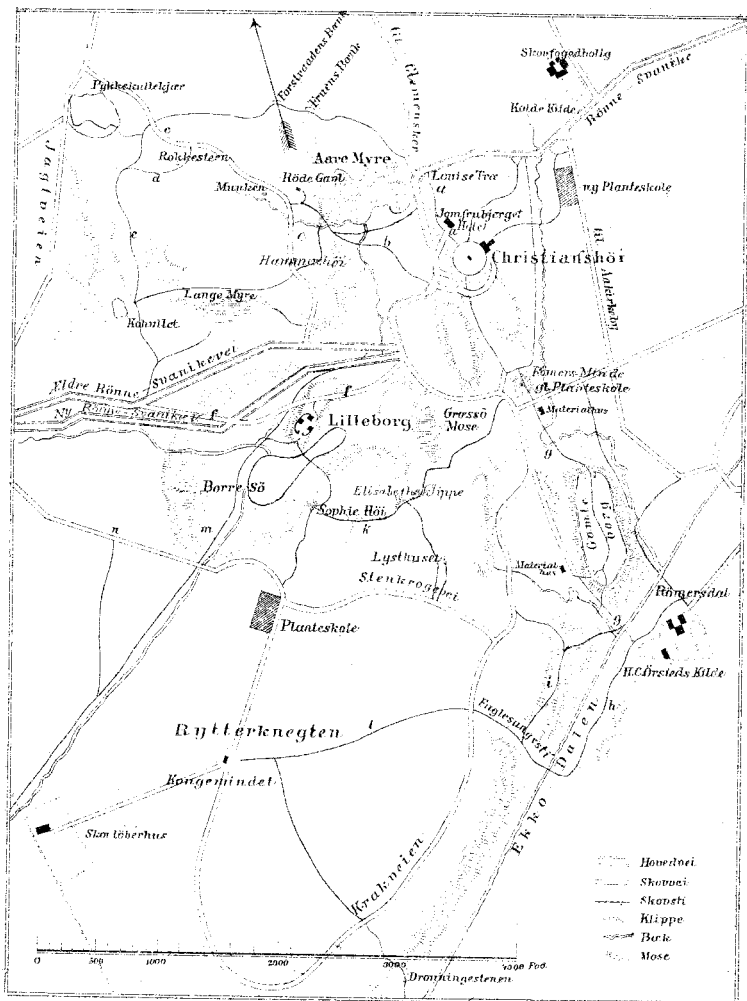

Hotel Jomfrubjerget.

Etatsraadinde Marie Kofoed, hvis Portraitmedaillon er anbragt paa en $9\frac{1}{2}$ Fod høi Sten.

For faa Aar tilbage opførtes i Nærheden af Pavillonen paa et aabent Klippeplateau et rummeligt, tidssvarende tre-Etagers Sommerhotel, «Hotel Jomfrubjerget», en smagfuld og heldig beliggende Bygning, hvorfra der aabner sig en, navnlig ved Solens Nedgang, smuk Udsigt over til de skovbevoxede Klipper, som hæve sig hinsides det store

KORT over Veie og Stier i den sydvestlige Deel af ALMINDINGEN.

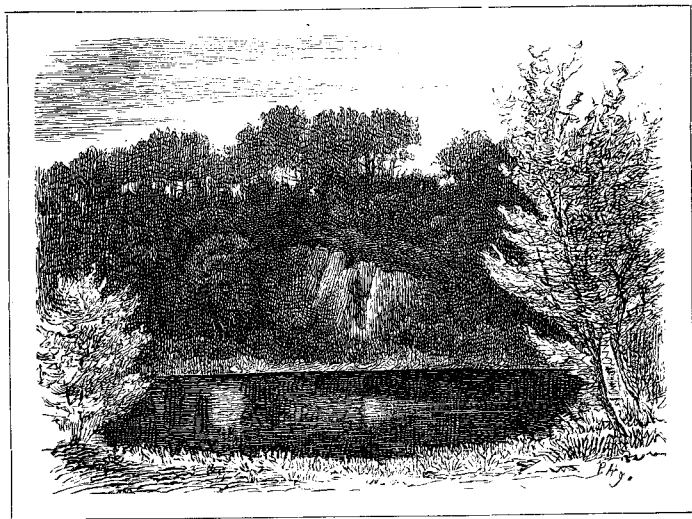
Mosedrag Aare Myre. Navnlig fra Hotellets Altaner og høie Kuppel er Udsigten prægtig ud over den storslaæde og vidtstrakte Skov. Stien (Kort a) fører ned ad Jomfrubjerget til Louisetræet, hvor Frederik den 7de og Grevinde Danner have indskaaret deres Navnebogstaver. Tæt ved mødes Landeveiene fra Øens fire Herreder. Omkring Aare Myre snoer Stien (K. b) sig op over Skraaningen til en Række Klippefremspring, Hammershøi, Røde Gavl o. fl., med Udsigt over Mosen til Jomfrubjergets tætte Skovdrag,

Den tidligere Rokkesten.

hvorover Hotellets lette Bygning hæver sig, og til Skovfogedhuset. Ind gennem Skoven fører Veien (K. c) forbi en mægtig Klippeblok, Munken, til den ved den lille Sidesti (K. d) liggende, tidligere Rokkesten. Begge disse Stene kunde forhen sættes i en rokkende Bevægelse; men allerede for adskillige Aar tilbage er den første blevet bragt ud af sin Stilling, og i de sidste Par Aar har den anden heller ikke kunnet gjøre Tjeneste. Fordum antog man, at disse Stene vare lagte her

af Urtidens Indvaanere; man tænkte sig ikke, at den bestemte Stilling, disse svære Stenmasser maatte indtage for saa let at lade sig sætte i Bevægelse, kunde bero paa en Naturtilfældighed. Nogle smukke Skovsøer ligge her i Skoven: Pykkekullekjær, et siggroet Kjær, som er stærkt søgt af Vildænder, og tæt ved Veien (K. e) Kohullet, en

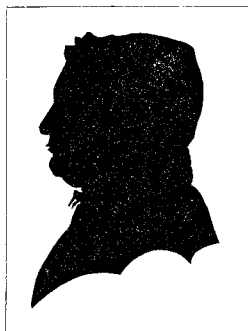
Kohullet.

yndig, lille Skovsø, i hvis dybe, stille Vand Trægrupperne og den steile Klippekraent speile sig.

Tæt Syd for Christianshøi i den «gamle Planteskole» reistes i Aaret 1893 et $12\frac{3}{4}$ Alen høit Mindesmærke af Granit for Holtzførster Rømer, bestaaende af en Obelisk paa et Fodstykke med hans Portraitmedaillon i Bronze, en noget formindsket Kopi af det ved Sorø for afdøde Folkethingsmand Alberti reiste Monument. Portraitmedaillonens Lighed

er usikker, da det eneste kjendte Portrait af Rømer kun er en lille Silhouet.

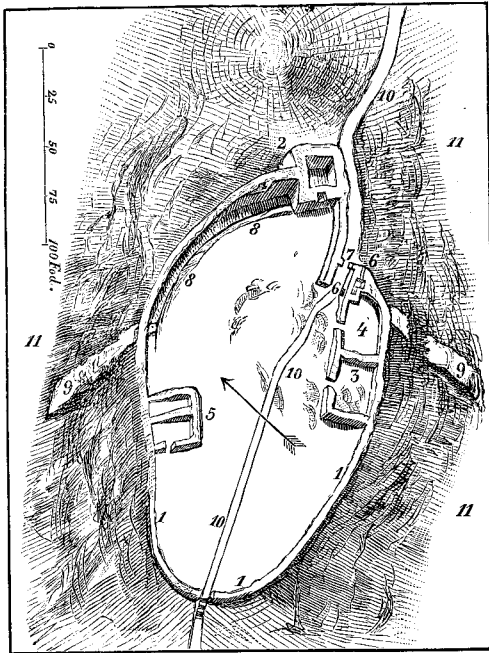
Hovedveien fører ned over den gamle, af Holtzførster Rømer anlagte Kjørevei (K. f) til en af tæt bevoxede Klippehøider omgiven Dalsænkning, midt i hvilken hæver sig en langstrakt 50 Fod høi Klippeknude med Murlevninger af Lilleborg. Tidligere omgav Borre Sø paa alle Sider Borgen; men Rømer lod omtrent Aar 1820 Vandet fra den stærkt tilgroede Sø bortlede til den nærliggende Græssomose og Veien anlægge tværs over Borgen. Dette inter-

Hans Rømer, f. 1776, d. 1836.

essante, gamle Sted, som hidtil havde ligget uændset under mange Aarhundreders Muld, blev nu undersøgt, og man stødte da paa en oval Ydermur (Grundplan, 1) og Grunden af et Taarn (2), 14 Fod indvendig i Firkant og med 7 Fod tykke Mure, hvilket formentlig har tjent til Fængselsrum; ind imod Borggaarden ses Spor af en Dørindgang i Muren over Kjælderrummet. Paa den nordlige indvendige Side fandtes Fundamenterne af en mindre Bygning (5). I den større, sydlige Bygningens ene Afdeling (3) fandtes forkullet Korn, hvilket viser, at Borgen er blevet ødelagt ved Ild. I den anden Afdeling (4) laa mange Vaaben og Jernsager,

hvorfor det antages, at her har været Smedie. Gjennem en Vandlegning (6—6) havde Vandet fra Borggaarden Udløb til Skrænten. Foruden en Indgang forbi Taarnet med Port (7) ved den sydlige Bygning synes der ogsaa at have været Indgang ved Borgmurens vestlige Runding. Udvendig paa

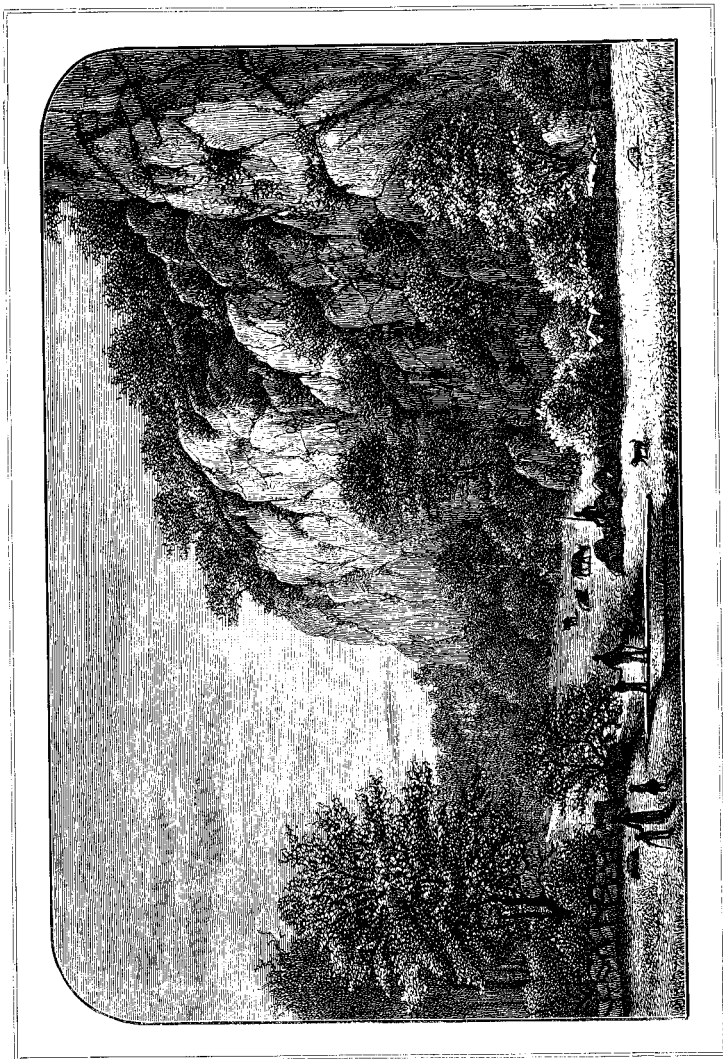
Lilleborg.

Borgens Nord- og Sydside have svære Murpiller (9) strakt sig nedefra og op i Skræntens hele Høide. Sandsynligvis har her været Nedgange til den omgivende Sø, da der ikke fandtes Vand paa selve Borggen. Paa den nordostlige Side indenfor Ydermuren ses en indre Mur (8), der sandsynligvis

tilhører en tidligere Befæstningsperiode. Udenfor Borgen baade i Nord og Syd spores enkelte lave Rester af Murgrunde. Nationalmusæet har i de senere Aar fortsat Udgravningen. En Gangsti (10) fører over Borgen ned igjennem den fordums Borresø (11), hvoraf en Del nu er forvandlet til frodig Eng, og op over Klipperne Syd for Borgen til det smukke Udsigtspunkt Sophiehøi og videre (K. k) til Elisabeths Klippe, «Eftermiddagsudsigten», hvorfra man ser ud over de prægtige Skovstrækninger og fjernt i Sydøst øiner Rispebjergs Bakkedrag og Havet. En Sidesti svinger mod Syd ud til Stenkrogeveien forbi en lille Klippengrotte, som bærer Navnet Lysthuset. Fra Veien (K. f) over Borgen dreier man mod Syd ad den forbi Græssømosen gaaende Vei og slaar ind paa Stien (K. g) som fra Christianshøi fører gjennem Planteskolen med Rømers Monument og forbi Materialhuset. Efter en halv Snes Minutters Gang fra Lilleborg naar man til Gamleborg, hvis gamle Volde og Murværker hæve sig paa Rygningen af en c. 70 Fod høi, klippefuld Bakke med steile Skrænter mod Syd og Øst. En nordlig og en sydlig Portaabning føre ind til den langstrakte Borgplads (850 Fod lang og indtil 350 Fod bred), hvor det klippefulde Terrain er beplantet med Træer. Borgpladsen er aldrig nærmere undersøgt; men tilsyneladende findes her intet Spor af Bygninger. Grundmuren af den sydlige Portaabning, hvor den blaa Cementsten findes anvendt, er endnu ret vel bevaret, ligesom paa flere Steder den lange, vestlige Ydermur endnu staar i sin oprindelige Høide af omtrent 20 Fod. Borgen var mest udsat fra Angreb fra denne og den nordlige Side, og særlige Anstregelser vare derfor her gjorde til dens Forsvar; Ydervolde og Grave ses endnu. I Øst strækker en dyb Fjeldkløft sig under Borgen og udmunder mod Syd i Ekkodalen. De steile, ubestigelige Fjeldsider have her afgivet et kraftigt

Værn, hvorfor kun et lavt Brystværn af Jord og Sten er opført oppe langs Skrænten. Historien nævner ikke bestemt disse to fordum dog betydelige Borge; men det maa antages, at de have været i Kronens Besiddelse og enten spillet deres Rolle til forskellige Tider eller ogsaa været indbyrdes til Støtte for hinanden. Det østlige lave Jordværn paa Gamleborg tyder paa en høi Ælde, nærmest svarende til Gamleborgs i Ibsker, hvorimod Murværket paa begge Borgene i Almindingen er langt yngre, fra det 12te—13de Aarhundrede. Ved Udgravningen af Lilleborg fandtes flere gamle Mønter, især fra Christopher den 1ste († 1259). Mønternes Alder i Forbindelse med den Omstændighed, at Lilleborg er ødelagt ved Ild, og at Borgene ere beliggende i Rønne Herred, som siden Aar 1149 var Kongens eneste Besiddelse paa Øen, leder til den Slutning, at man her træffer den kongelige Fæstning, som i Aaret 1259 blev indtaget og ødelagt af Andreas Erlandsen og Fyrst Jaromar af Rygen, en Begivenhed som ellers i Almindelighed er blevet henført til Hammershus.

Fra Gamleborg fører Stien ned i Ekkodalen, oprindelig Kodalen. Det høie, klippefulde Terrain, som optager Almindingens sydvestlige Del, danner her et langstrakt, brat Affald, bevoxet med Træer lige til Skrænten. De lodrette Klippevægge hæve sig indtil 70 Fod op over den lave Engbund, som hist og her er smykket med Trægrupper. Kodalen har tidligere ligget under Vand og omsluttet en lille Sø, hvori et Par Smaabække havde deres Udløb; en lang, bred Grøft strækker sig nu gennem Dalen og optager Vandet fra den side Engbund. Den skyggefulde Spadseresti (K. h) fra Skovridergaarden Rømersdal fører forbi en Kilde med det mindere Navn «H. C. Ørsteds Kilde», hvor en Bænk indbyder til nærmere at tage de skovklædte Klippevægge i Øiesyn. Længere borte svinger Fuglesangs-

Ekkodalen.

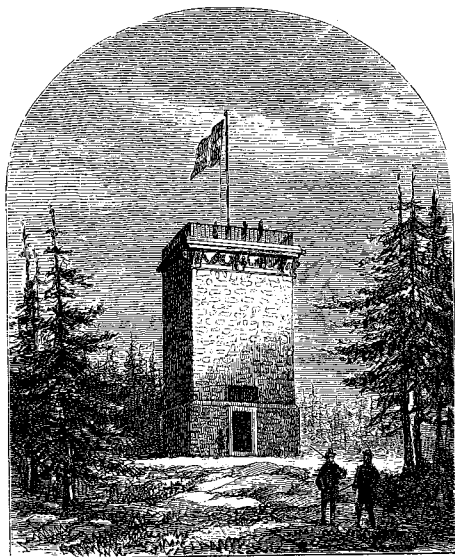
stien opad gennem en smal Kløft, over hvilken Træernes Kroner hvælve sig, og hvor de af Stenbrokker dannede Trappetrin lette Opstigningen. I den lodrette Klippeside findes indhugget Rømers Navn og følgende Linier:

Vildtet skabte han Hjem og Mennesket Skygge.
 Tusinde Sangfugle nu i hans lyse Høisale bygge.
 Døde Natur, ved ham fik Du Livet tilbage.
 Hvo som af Død vækker Liv, kan Døden ei tage.

V. Bergsøe.

Opover Ekkodals-Klipperne løber Stien (K. i) langs med den steile Brink og ud til flere Fremspring, hvorfra man har en vidtstrakt Udsigt over den underliggende Skovdal og Skovridergaarden til Øens største Landeiendom Vallensgaard og til Aakirkeby. Følger man Krakveien langs med Ekkodalens Høiderand, har man af og til smukke Udkig ned over Landet, og navnlig bør man opsøge et for faa Aar tilbage fundet Udsigtspunkt, Dronningestenen, hvortil man føres ad en lille, kort Skovsti fra Kjøreveien, c. 400 Alen Øst for dennes Sving op til Kongemindet. Stien er angivet ved et Navnebrædt. Udsigten fra den mægtige Klippeflade ned over Sydlandet til Havet er overordentlig skjøn, navnlig om Eftermiddagen, naar Enkelthederne i Landskabet tegne sig klart. Dels ad Kjørevejen, dels ad en Gjenvei (K. l) gennem Skoven kommer man til Øens høieste Punkt, Rytterknægten, 516 Fod over Havet. Paa en lille, aaben Plads i den alvorsfulde Granskov, hvor den jævnt slidte Granitflade hist og her skinner frem, kneiser Kongemindet, et til Erindring om Frederik den Syvendes Besøg paa Øen i Aaret 1851 opført, 40 Fod høit Granittaarn, hvortil Tegningen er gjort af Bindsbøll. Den smukke Gesims foroven er endnu ikke fuldført. Fra den aabne Indgang paa Taarnets østlige Side snoer en Vindeltrappe sig op til en med et Jern-

gitter omgiven Platform, hvorfra man paa en klar Sommerdag har en ualmindelig vid og afvejlende Udsigt rundt til alle Sider over Øen. Over Skovens bølgende Trætoppe glider Blikket forbi Høilyngens øde Strækning ud til det omliggende Landskab, hvor Marker og Skove vexle med en Utalighed af Bøndergaarde og Huse, mellem hvilke hist og her

Kongemindet.

de spredte Kirker dukke frem. Mod Syd hæver sig Aa Kirke over Byens røde Tage, og længere borte ser man ud over det udstrakte Lavland til de sandede Klitter og det høie Fyrtaarn ved Due Odde. Byerne langs Søen ere ikke synlige; de dækkes af de høie Kyster. Som i en Ramme ligger Øen omgiven af den blaanende Havflade med de mange hvide Seilere. Forbi Ruths Kirkebakke skimter man mod

Nord Skaanes Kyster fjernt ude i Horizonten og imod Øst Christiansø. Den nærmest omliggende Skov voxer imidlertid saa stærkt til, at den destoværre truer med efterhaanden at hindre Udsigten. — Vil man fra Rytterknægten tilbage til Christianshøi, da følger man Veien forbi Planteskolen og dreier ned ad Stien (K. m), som forbi Lilleborg fører ud til Hovedveien, ikke ret langt fra Holdepladsen. Er man tilvogns, kan man komme ud til Hovedveien ved enten at følge Veien (K. n) eller ogsaa kjøre tilbage langs Ekkodalen og forbi Græssø Mose.

Foruden de omtalte smukkeste Hovedpunkter frembyder Almindingen med sit stærkt couperede Terrain, sine Klippepartier og Smaasøer en Rigdom af vekslede Naturskønhed, og det vil derfor lønne sig at anvende nogle Dage til et nærmere Bekjendtskab med denne smukke Skov. Veie og talrige Stier føre overalt gennem Skoven, og ved Hjælp af de mange malede Veivisertavler finder man sig uden Vanskelighed tilrette. Hotel Jomfrubjerget frembyder et i alle Henseender behageligt Opholdssted.

Den korteste Vei fra Almindingen til Helligdomsklipperne i Rø gaar i nordostlig Retning til Nybro, hvorfra der hver Morgen kjører Postvogn til Gudhjem. Fra Veisvinget ved Lehns Klint har man godt tre Fjerdingsvei til Helligdomsgaarden.

Den sydlige Del af Øen frembyder, som alt omtalt, mindre Naturskønhed end den nordlige, og de Reisende pleie derfor som oftest at forbigaa denne Egn og nøies med det Overblik, som hentes fra Udsigtspunkterne i Almindingen. Og dog indeholder ogsaa denne Del af Øen Adskilligt, som det vel er værd at gjøre sig bekjendt med.

Fra Rønne føre to Veie østerpaa gjennem Sydlandet, en langs med Kysten og en over Aakirkeby til Nexø. Sydost for Rønne kommer man forbi de paa Stenrøser rige Sandbakker ved Robbedale ud til et øde, sandet og bakkefuldt Strøg, Blømmelyng, hvoraf den sydlige Del, Byens Frihed, er bevoxet med Skov. Skjelsmyre, som denne sædvanlig kaldes efter en lille Skovsø, og den i Nærheden tæt ved Kysten beliggende Eiendom Stampen ere søgte Udflygtssteder for Rønneboerne. En lille halv Mil længere i Sydost ligger paa en fremskudt Odde Fiskerleiet Arnager med en i Aarene 1883—84 bygget Baadehavn, der er forbundet med Land ved en 600 Alen lang Bro. Her skal være meget gode Betingelser tilstede for et større Havneanlæg. En Del af Havbrinken optages af et ret betydeligt Kalkstenslag.

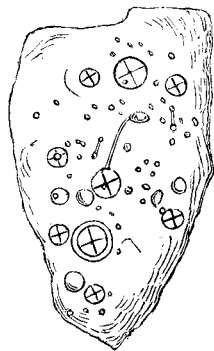
I Omegnen findes flere mærkelige Oldtidsminder. Nordost for Arnager ligger der saaledes en smuk Runddysse og Syd for Tornegaard et mægtigt Gravkammer, 18 Fod langt, indvendig 5 Fod bredt og $4\frac{1}{2}$ Fod høit. Fundne Sager have vist, at Kamret er fra Stenalderen. Paa Marken ved Lille Strandbygaard findes en flad Klippe, hvorpaa er indhugget 40—50 Hjulfigurer og skaalformede Fordybninger af forskjellig Størrelse og Form, som efterfølgende Afbildning viser; det er en af de mærkeligste Helleristninger, som hidtil er fundet paa Øen. Paa en Udloed til Lille Myregaard ligger en flad Klippe med en meget raa Fremstilling af en menneskelig Figur og med skaalformede Fordybninger. I Roels Dal Vest for Vellensbygaard findes talrige Smaahøie, Stenrøser og enkelte Bautastene. Endelig findes der i Havstokken udfør Brunsgaard en Sten, hvorpaa med Runer er indhugget Navnet «KETILBARN».

En god halv Mil Øst for Arnager danner Kysten en lille Bugt, Sose Vig, hvor to svenske Transportflaader

strandede i Aarene 1678 og 79; begge gik fuldstændig under, og flere Tusinde Mennesker druknede.

Midt imellem Aakirkeby og Rønne ligger Nylars Kirke, oprindelig Nilauskirke, helliget *Sct. Nicolaus*. Denne Rundkirke bestaar af et 3 Stokværk høit Rundhus, ovalt Kor og lille, halvrund Kor-runding, nyere Vaabenhus og særskilt Klokketaarn. Fra den runde Midtpille, tildels opført af Cementsten, er en kredsrund Tøndehvelving spændt over til Ydermuren. I den sydlige Side er der i Muren Opgang indvendig fra til det andet Stokværk, som er endel lavere end

det nederste. Tredie Stokværk, kun 5 Fod høit, bærer Taget. Midtpillen her er bredere end de to underneden. En 4 Fod bred Vægtergang løber indenfor Ydermuren, og tydelige Spor kunne følges af tidligere Murtinder; ligesom ved Ny Kirke findes her Spygatter i Ydermuren. Kirken er opført af utilhugne Sten, men bedre bygget end sædvanlig og har flere smukke Enkeltheder, saaledes paa den nederste Murpille. Aar 1661 nedstyrtede et stort Parti af den yderste Murside i Vest, dog uden Skade for Kirkens Indre. Ved en i Aaret 1882 foretagen Istandsættelse fremdroges paa Midtpillen en Række gamle Kalkmalerier med bibelske Fremstillinger. Ved Kirken findes to af Øens smukkeste Runestene. Den lavere og mere brede Sten bærer Indskriften: «Kaabu Sven reiste Sten denne efter Bausa, Søn sin, Dreng goden, som dræbt blev i Kamp i Udlandet. Gud Drotten hjælpe hans Aand og Sankt Mikael.» Paa den høie smalle Sten staar: «Sasur lod reise Stenen efter Alvard, Fader sin.

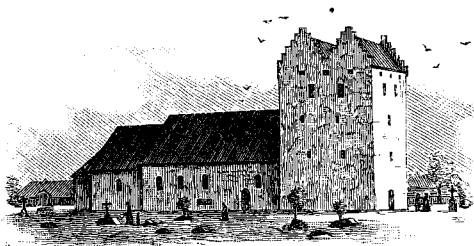

Helleristninger ved
L. Strandbygaard.

Drukne de han ude med alle Skippere (Søfolkene). Hellige Krist hjælpe Sjæl hans. — Denne Sten staa efter —». Slutten synes ikke at være fuldført.

Aakirkeby.

Bornholms eneste Landstad Aakirkeby er beliggende midt mellem Rønne og Nexø paa et 273 Fod høit Granit-Gneisdrag. Den hævdede sig tidlig under Ærkebispernes Herredømme til Øens betydeligste By og var Sædet for den kirkelige Styrelse; den øverste dømmende Forsamling, Landsthinget, samledes ligeledes her. Under Lybekkernes Plynd-

Aa Kirke set nordfra.

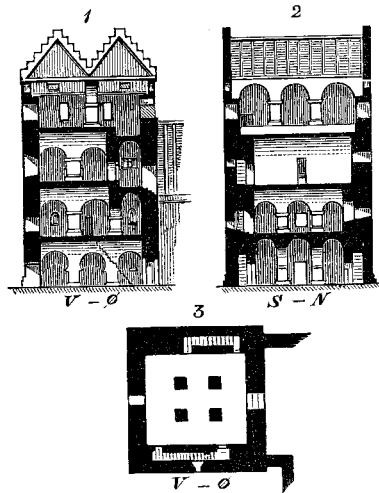
ringstog i Aarene 1509 og 10 gik det navnlig ud over Aakirkeby, som begge Gange blev stærkt ødelagt ved Ildsvaade. Paa Grund af Havnebyernes Opkomst har Aakirkeby ikke kunnet bevare sin fordums Betydning, men er gaaet mer og mer tilbage; kun den stolte Kirkebygning vidner endnu om svunden Storhed. Byen har c. 970 Indbyggere. Her findes Raadhus, Postkontoir, Telegrafstation og Gjæstgiveri (R. Petersen). Posten mellem Rønne og Nexø gaar her igjennem.

Kirken, helliget Sct. Johannes, er opført af Cement-

sten med iblandet Granit og er Øens anseligste og smukkeste Kirkebygning. Den er formentlig af samme Alder som Øens fleste andre Landkirker og har et fire Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor, Korrunding og et gammelt, tilbygget Vaabenhus. Taarnets nederste Stokværk er indvendig 27 Fod og 25 Fod, i Midten staa i Firkant fire lave Piller, med Buer imellem og med tre Tøndehvælvinger i V—Ø.

Oprindelig førte to Opgange indvendig fra op til andet Stokværk, af disse er den nordlige tilmuret. De to vestlige Piller i andet Stokværk have Buer og to Tøndehvælvinger i V—Ø; fra de to østlige med Buer i N—S er en Tøndehvælvning spændt over paa den østlige Mur. Samme Ordning findes i 3die Stokværk, kun afløses her de to østlige Piller af en Mur med Døraabning paa Midten. Indgangen er her til

Langhusets Loft. I det øverste Stokværk, som bærer det tvedelte Tag, stod tidligere to, dog ikke oprindelige Piller med Buer spændte N—S, men de ere nu borttagne, og Kirkeklokkerne anbragte her. Murene have øverst en Afsats helt rundt og til hver Side tre smaa, tidligere tilmurede Vinduer; under disse findes til hver Side to store Aabninger, som forhen tildels vare lukkede. Langhuset har Indgange saavel i Syd som i Nord og var oprindelig delt ved en

1. Snit af Taarnet fra V—Ø. 2. Snit fra N—S. 3. Plan af nederste Stokværk. (Før Ombygningen.)

Række Piller med mellemspændte Buer midt igjennem hele sin Længde fra Taarnet til Korbuen. Man har villet søge en Forklaring for Opførelsen af disse Buer deri, at de skulde have været til Støtte for Kirkens svære Vaaben og Skyts, som da maatte have været anbragt paa Kirkeloftet (1376

Aa Kirkes Døbefont.

testamenterede Ærkebiskop Peder en ny Blide til Aa Kirke); men man kan dog vanskelig tænke sig, at Fortidens tunge Krigsmaskiner have været forvarede i selve Kirkebygningen. En lignende Konstruktion, der viser Slægtskab med flere gullandske Kirker, fandtes ogsaa i den nu

som Ruin bevarede, gamle Østermarie Kirke.

Af interessante Enkeltheder mærkes Altertavlen og Prædikestolen, rigt prydede med Egetræs Snitværk, men fornemmelig den gamle af gullandsk Sandsten udhuggede Døbefont, paa hvis Sider fremstilles i 11 Felter Billeder af Christi Liv med Forklaring ovenover, indhugget i Runer; Foden omsnoes af 4 sammenslyngede Slinger med Løve- og Vædderhoveder. I Vaabehuset findes to Runestene; paa den største læses: «Thurfastr og Thurils og Bufe de satte Kummel (Minder) disse efter I . . . (maaske Isleif) og Brødre (hans). Gud have Aander deres og Guds Moder. Sartr ristede Skriften.» Paa den mindre staar; «Gudmund og Frubjørn reiste Stenen efter Isbjørn, Fader deres, Gud hjælpe Sjæl hans.» Endvidere findes i Vaabehuset Gravstenen over den lybske Foged Schweder Ketting og hans tvende Hustruer. I Aaret 1874 underkastedes Aa Kirke en omfattende Restauration. Samtidig nedbrødes det gamle Klokketaarn, og Klokkerne flyttedes op i Kirketaarnet; en større Døraab-

ning indsattes i dettes Vestside, hvorved dets Præg af Forsvarsbygning gik tabt.

Ved Spidlegaard, Nordvest for Aakirkeby, findes svage Rester af det gamle St. Jørgens Hospital.

Fra Hovedveien udgaar der ved Aakirkeby en Vei mod Nord op forbi Vallensgaard og Bornholms Høiskole, opført ved Dalshøj 1893, til Almindingen. I sydlig Retning fører en anden ned over Læsaa, hvor der findes betydelige Cementstenslag. Fra det gamle Stenbrud ved Limensgade er der gennem mange Aarhundreder taget Cementsten, den saakaldte Limsten, som findes anvendt til Bygningsmateriale, Karmsten og Trapper i de gamle Kirker, paa Hammershus og paa Gamle- og Lilleborg. En halv Fjerdingvei fra Limensgade ligger Egla Enge, hvor Bornholmerne i Aaret 1536 led et Nederlag under Opstanden mod den lybske Høvedsmand Bernt Knop. Fra Aakirkeby fører en tredie Vei i sydøstlig Retning ned over Grødbyaa til den søndre Landevei, noget Vest for Peders Kirke. Ved Jættedalen, Vest for 20de Selveiergaard i Aaker Sogn, findes et stort, fredlyst Gravkammer fra Stenalderen, ved Grødby flere Høie fra Bronzealderen og ved Egeby, $\frac{3}{4}$ Mil Øst for Aakirkeby, et lille Stykke Syd for Nexøveien, en fredlyst Plads med en Mængde Røser og 8 Skibssætninger, hvoraf de 7 ligge i samme Retning, Nordvest—Sydost.

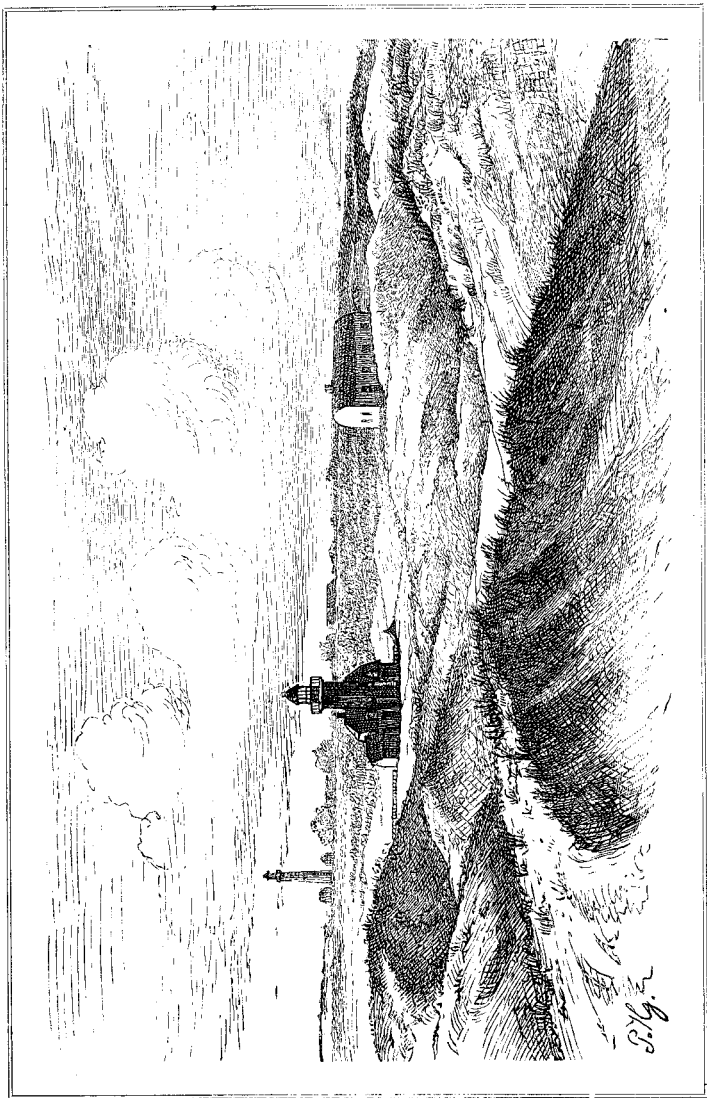
Peders Kirke er opført af smukt lagte Cementsten. Den bestaar af et nyere Taarn, gammelt Langhus, Kor, Korrunding og nyere Vaabenhus og viser ingen Forskjel i Alder fra de andre Kirker. Hvorvidt Taarnet, hvori Klokkerne ere ophængte, oprindeligt har været indrettet som nu, lader sig vanskelig afgjøre. Langhuset har fladt Loft; foroven i den nordlige Mur sidde endnu tre gamle, smaa Vin-

duesaabninger. Ved Korbuens Sider findes Nicher, som foroven ere afrundede. Den største Klokke er støbt Aar 1574. Kirken blev restaureret Aar 1880.

Pedersker Sogn er bekjendt for sine Sagn om Underjordiske og Trolde, der skulde have Bolig i de mange Kjæmpehøie fra Broncealderen, som findes her. Paa Tornegaard, tidligere Bondeveddegaard, boede Bondevedde, hvem Trolde gav at drikke af et Bæger, som endnu opbevares i Kirken; det viser sig dog kun at være et gammelt, meget mishandlet Røgelsekar fra den katholske Tid.

Øst for Kirken hæver Rispebjerg sig, 151 Fod høit, dannet af skjøre, grønne Skifer, som ere synlige langs Veien over Bakkerne til Ringeborgen. Man træffer her et ældgammelt Voldsted, liggende paa en 50 Fod høi Skrænt ud mod Øleaaens Krumning. Mod Syd strækker sig i en Halvcirkel en indtil 10 F. høi Vold med tydelige Spor af en udvendig Grav. En Indkjørsel i Øst og en Opgang paa Skraaning i Vest fører ind til Borgpladsen (250 F. lang og 150 F. bred); af Bygninger ses intet Spor. Svære Lag af Alunskifer strække sig under Borgen langs Aaløbet; tæt Nord for brydes Cementsten, som brændes og males i Nærheden. Øleaaen er Bornholms længste Vandløb, den har sit Udspring paa Høilyngen fra Øens største Indsø, Ølene.

I nogen Afstand Øst for Rispebjerg fører Veien forbi Pouls Kirke. Kirken, som er opført af Cementsten i regelmæssig lagte Skifter, dannes af et Langhus, Kor med tilbygget Sakristi, Korrunding og nyere Vaabenhus. Særskilt Klokketaarn. Den udvendige, nordlige Dørindfatning ses endnu. Kirkens høie Alder viser sig i hele dens Bygningsstil og tillige ved den lille, udhuggede Figur med Runer over Korbuens. Det synes uvist, hvorvidt Kirken oprindelig har havt Taarn. De gamle, høitsiddende Vinduer, det særskilte Klokketaarn og Kirkens Plads paa et høitliggende Punkt

Sandklitter ved Fyrtaarnene paa Due Odde.

vide den samme Ordning her som ved de andre Kirker og gjør det muligt, at her tidligere kan have været Taarn.

Fra Kirken har man Udsigt ned over den lange Sandstrækning, Strandmarken, som strækker sig over $1\frac{1}{2}$ Mil langs Sydkysten og tillige optager Østkystens sydligste $\frac{3}{4}$ Mil. De indtil 60 F. høie Klitter, hvor Sandet feies af Marehalmene, minde om den jydsk Vestkyst; indenfor sænker Landet sig i en under Havets Flade liggende Lavning, som beskyttes ved en høi Klitrække mod Bølgenes Indtrængen. Det lave, grundede Farvand under Bornholms Sydkyst er i høi Grad farligt for Seiladsen og har nødvendiggjort Opførelsen af de to Fyr paa Sydpynten Due Odde. Til Adskillelse fra Fyrene paa Hammeren, Christiansø og det svenske paa Sandhammeren har man valgt her at opføre to ulige høie Fyr med forskjelligt Lys. Hovedfyret, et fast, hvidt Fyr af første Grad med Blus hvert $1\frac{1}{2}$ Minut, er beliggende tæt ved Øens sydligste Gaard, Duegaard, 5000 F. fra Kysten. Et mægtigt Granittaarn, forneden 31 F. i Diam., bærer Lanternen i en Høide af 100 F. over Grunden og 150 F. over Havet; dets hele Høide er 130 F. Bifyret, et fast, rødt Fyr af tredje Grad, ligger c. 2000 F. fra Kysten mellem Klitterne og er opført af Mursten. Grundens Høide over Havet er kun 6 F. og Flammens 50 F.; Fyrets hele Høide 60 F. Her er tillige indrettet Signalstation med Taagesignal. Fyrene tændtes den 1ste Marts 1880. Den til Opførelsen anvendte Granit er tilført fra Slamrebjerg og frembyder et smukt Bygningsmateriale. Fyrene kunne om Sommeren daglig beses Kl. 3—5.

En betydelig Strækning af Sandflugten ved Due Odde er tilplantet ved privat Virksomhed. I Sandklitterne mellem Snogebæk og Odden findes en Række store Gravkister, satte af flade Stene, formentlig Grave fra Stenalderen. Vest for Due Odde tæt ved Munkegaard ligger en Gravplads, hvor

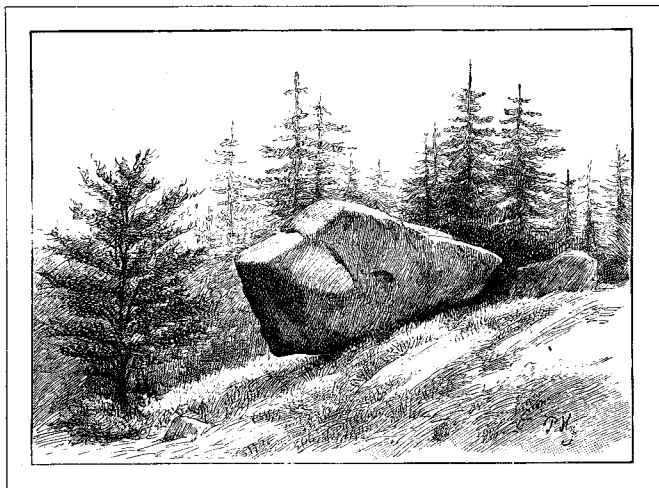
de ubrændte Lig have været nedlagte i Trækister; man antager, at disse Grave hidrøre fra den første kristne Tid. I Fiskerleiet Snogebæk findes Redningsstation; Baadehavnen, der ligesom Arnager Havn er lagt ude i Søen og forbundet med Land ved en Bro, opførtes 1889. Telegrafkablet til Rusland er udlagt her. Lige Nord for Snogebæk skyder Salthammer Odden sig ud i Søen, sørgelig bekjendt ved sine mange Strandinger.

Fra den søndre Landevei, som fra Pouls Kirke løber mod Øst over til Snogebæk, gaar en anden Vei nordefter op langs Kysten til Nexø. Ad en Bivei føres man forbi Kannikegaard, med en udstrakt Gravplads fra Oldtiden, hvor der er gjort mange rige Oldsagsfund, op til Bodils Kirke ved Nexø Veien. Bodils Kirke, helliget Sct. Botulph, har et 4 Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor og Korrunding samt et nyere Vaabenhus. Taarnets nederste Rum har en Midtpille med to Rundbuer, som adskille to Tøndehvælvinger. En Pille mellem to Rundbuer bærer den østre Taarnmur. 2det Stokværk har Hvælving, 3die Stokværks Loft er nedbrudt og Forbindelsen aaben op til Tagværket. Nyt buet Bræddeloft er lagt i Langhuset og Koret. En Niche findes ved hver Side af Korbuen. Særskilt Klokke-taarn. I Foden af Taarnet findes indmuret en Runesten, hvorpaa læses: «I. . ata lod hugge Stenen efter Thurfast Broder sin og Gudm(und)». Paa en anden Runesten læses: «Thurkil og Alkil reiste Sten denne efter Eykil, Fader deres». Bodils- og Ibs Kirke ere nu de eneste Kirker, hvor det gamle Forsvarstaarn er bevaret uforandret. En Fjerdingvei Vest for Kirken, paa Grænsen af Høilyngen, strækker sig Døvredalen, hvor der findes tre Skibssætninger. En halv Milsvei Sydvest herfor ved Egeby ligger den foran omtalte Plads med Røser og Skibssætninger.

Nexø

er Øens næststørste By med 20 Gader og c. 2330 Indbyggere; den er beliggende paa en lav Kyststrækning og omgivet af flade Byjorder. Kirken er ret anselig, men uden noget særlig Seværdigt; Kirkegaarden er vel vedligeholdt med smukke Gravmonumenter af Sandsten. Byen har en teknisk Skole og en Realskole. Havnen, indtil 17 Fod dyb, er tildels udhugget i Sandstensgrunden og dannes af en ydre og indre Havn; for nogle Aar siden blev den meget betydelig udvidet og Havneindløbet uddybet. En Tørdok byggedes her i Aaret 1892. Tillige er her en Baadehavn, Bedding og et lille Skibsbyggeri. I Nexø ligger Raad- og Thinghuset for Søndre-Herred. Byen har Apothek, Bryggeri, som forsynes med fortrinligt Vand fra Bykilden, to Hoteller (Holm's og ved Stranden Korup's (Aagesen), tildels ombygget), Posthus og Telegrafstation; endvidere Dampskibsforbindelse med de østbornholmske Byer, Hasle og Kjøbenhavn. Ved Byens nordlige Udkant drives et betydeligt Stenhuggeri, hvortil Stenene kjøres fra Bruddet ved Helletsgaarden paa Helvedesbakkerne for at tilhugges og udskibes. Udfor Nexø er en udmærket Ankerplads, og jævnlig søge Skibe hertil for Modvind. 1645 gik Svenskerne i Land og udplyndrede Byen. Jordbundens Underlag er ikke her som paa Helvedesbakkerne Granit-Gneis, men Sandsten. Kun et lille Stykke Vei Nord for Byen ved Søen ligger Frederiks Stenbrud; Sandstenen er her i sine øvre Lag mindre haard, men et Par Alen nede er den fortrinlig til Mølle- og Slibestene. Stenbruddet skal være oprettet 1744, blev siden 1754 drevet for kgl. Regning og er nu i privat Eie, men uden synderlig Betydning. De smukke, omhyggelig opsatte Stengjærder omkring Byens Huse og Haver ere reiste af Affaldet derfra.

Nordvest for Nexø hæver Høilyngens sydostlige Del sig med afvejlende Dalstrøg og klippefulde Høidedrag. En god Fjerdingvei fra Byen ligger her Klintebakken, et yndet Udflugtssted med smuk Udsigt ned over Kystlandet. Længere borte brede Helvedesbakkerne og Paradisbakkerne, 361' høje, sig med vidtstrakte Lyngdrag, hvor de mægtige Granitflader overalt bryde igjennem. Tæt Nord

Rokkestenen paa Helvedesbakkerne.

for Byen ved Homannegaard svinger en Bivei op til Klintebakken og til et Par Bøndergaarde, Klinteby. Gaar man herfra en 10 Minutters Vei nordefter ind over den beplantede Lyng, kommer man til Rokkestenen, liggende paa en lille Bakkeskraaning, hvor en rød- og hvidmalet Stang i Afstand viser Stedet. Stenen er c. 12 F. lang, c. 9 F. høi og c. 4 F. tyk og lader sig uden synderlig Kraftanstrængelse

sætte i Bevægelse. Eieren har ladet den og den nærmest omgivende Plads fredlyse. Følger man Veien fra Klinteby mod Vest og derpaa et Stykke nordefter, kommer man til det nærliggende Gamleborg, hvor Rester af et ældgammelt Befæstningsværk ligge paa en 67 F. høi Klippeknude; i den omliggende Dal strakte fordum en lille Sø sig hen til Borgen. En Opkjørsel fører i Sydost til den store, over 600 F. lange og indtil 250 F. brede Borgplads, som for største Delen er forskandset ved et lavt, af Jord og Sten opreist Brystværn; dette saavel som en underliggende Afsats, der kan følges langs Bakkeskraaning, har formentlig været forsynet med Forsvarsværker af Træ. Af Bygninger mærkes intet Spor; en lille, vandholdig Klippefordybning findes midt paa Pladsen. Christian den 8de lod som Prinds i Aaret 1824 anstille Undersøgelser her, hvilke dog ikke medførte noget Resultat af Betydning.

Noget sydligere, nærmere Bodils Kirke, ligger en lille Lund, Gryet, i hvilken findes 59 Bautastene, og som nu er fredlyst. Ogsaa paa det tilstødende Slamrebjerg, 291 F. høit, staa enkelte Bautastene. I det her liggende Stenbrud findes en smuk, marmoreret Granitmasse.

Fra Nexø gaa to Veie op til Svaneke, af hvilke den ene særdeles smukke, men mindre gode Vei følger langs med den klippefulde Kyst. En Fjerdingsvei Nord for Frederiks Stenbrud ligger der ude i Søen en flad Klippe Malkværnen, om hvilken Bølgerne med Paalandssø bryde sig i skummende Malstrømme. En god halv Mils Vei videre mod Nord kommer man igjennem det venlig beliggende Fiskerleie Aarsdale, bekjendt for sin røgede Sild og for det til Stier og Havegange meget søgte, grove Grus «Aarsdale Hvede». Hovedveien til Svaneke løber noget længere inde i Landet, forbi Helvedesbakkerne og Hulletsgaarden op forbi Ibs Kirke, hvor den svinger mod Nordost.

Ibs Kirke bestaar af Taarn, Langhus med en stor Tilbygning mod Nord, Kor, Korrunding og nyere Vaabenhus. Taarnet er større end almindelig og adskilt fra Langhuset ved en firkantet Midtpille mellem to Buer, som bære den østre Taarnmur. De tre Stokværk have hvert en firkantet Midtpille med Buer i Øst og Vest og to Tøndehvælvinger, spændte over til den nordlige og sydlige Mur. Opgangen er indefra i den sydlige Mur. 4de Stokværk med store, for det meste tilmurede Vinduer bærer Tagværket. Særskilt Klokketaarn. Kirkens firkantede Forsvarstaarn er bevaret uforandret.

Svaneke.

Byen er smukt beliggende paa en terrasseformig Skraaning, fra hvis Høider man kan se ned over Tagene til den skjærfulde Kyst. Den har 1300 Indbyggere og gjør et venligt Indtryk med sine af Smaahaver omgivne Huse, mellem hvilke Klippegrunden ofte træder frem. Gaderne have ikke Brolægning, men ere belagte med Aarsdale Grus. Havnen, indtil 12 F. dyb, er sprængt ud i Klippegrunden; den er delt i en ydre og en indre Havn. Mod den 25 F. tykke Ydermole af Granit bryder Søen med nordostlig Storm saa voldsomt, at Skummet rækker langt op i Byen. Stormfloden den 13de Novbr. 1872 anrettede stor Ødelæggelse paa Havnen; men en Grundforbedring er sket i de senere Aar. De østbornholmske Dampskibe anløbe her. Byen har det største Silderøgeri paa Øen; et lidet Skibsbyggeri findes ved Havnen. Kirken, opført af Kampesten, er uden særlig Interesse. Ved den sydlige Kirkegaardsmur staar en Rune-sten, Gyldensaa Stenen, med følgende Indskrift: «Bufe

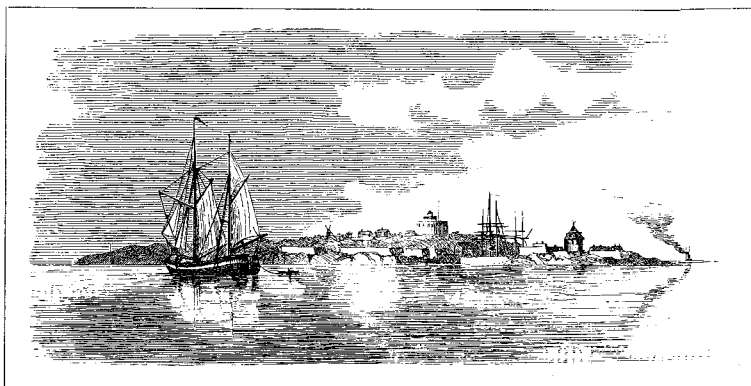
lod reise (Sten) efter Aukil Fader sin. Gud og Krist hjælpe (hans) Sjæl». En smuk Ligsten, som tidligere dækkede Landsdommer Ancher Müllers (død 1716) og Hustrus Grave, er opstillet ved Runestenen. I Kirkens Skib er ophængt en Mindetavle om Christian den 5tes Besøg 1687. I Svaneke ligger Østerherreds Raadhus, en i Aaret 1890 opført teknisk Skole, en Ammunitionsbygning, Postkontor, Telegrafstation, Redningsstation og to Hoteller (Hotel Østersøen (Frk. A. Munch), et hyggeligt og behageligt Opholdssted, smukt beliggende ved Havnen, samt Josefsens Hotel). Byen er J. N. Madvigs Fødested, f. den 7de Aug. 1804; en Støtte med hans Buste findes opreist her. Posten overføres herfra til Christiansø.

Christiansø.

Omtrent 2½ Mil Nordost for Bornholm hæver sig den lille Øgruppe Ertholmene, tre fordom ubeboede og nøgne Klippeøer. 1684 lod Christian den 5te anlægge de betydelige Fæstningsværker, der endnu kneise som Minder fra svundne Tider. Høie Murværker droges rundt om de to største Øer og besattes med Kanoner; et stort, rundt Taarn med 16 Skydehuller foroven anlagdes paa den største Ø, Christiansø, 2200 F. lang og 1240 F. bred, og et mindre paa den tilstødende Frederiksholm, 1400 F. lang. Græsholmen og to nordligere Smaaskjær toges ikke til Afbenyttelse, her vedblev Edderfluglen uforstyrret at bygge sin Rede. Sundet imellem de to befæstede, større Øer blev indrettet til Havn, 900 F. lang, hvori adskillige Fartøier kunne finde rummelig Plads. Det nordlige Indløb er saa dybt, at et stort Orlogsskib kan løbe

ind, det sydlige har 13 Fods Dybde. Ved Tilførsel af Jord lykkedes det efterhaanden at give de golde Klippeøer, der havde rigelig Tilgang af fersk Vand, et frugtbart og venligt Udseende.

Selvfølgelig kunde denne isolerede Fæstning, hvor ikke engang Havnen kunde blive af særlig Betydning, aldrig komme til at spille nogen videre Rolle. Den 24de October 1808 afslog dog Fæstningen et Angreb af 2 engelske Linieskibe, 1 Fregat, 3 Bombarderskibe og 2 mindre Fartøier; Kommandanten Kohl blev saaret, men førte desuagtet Kampen

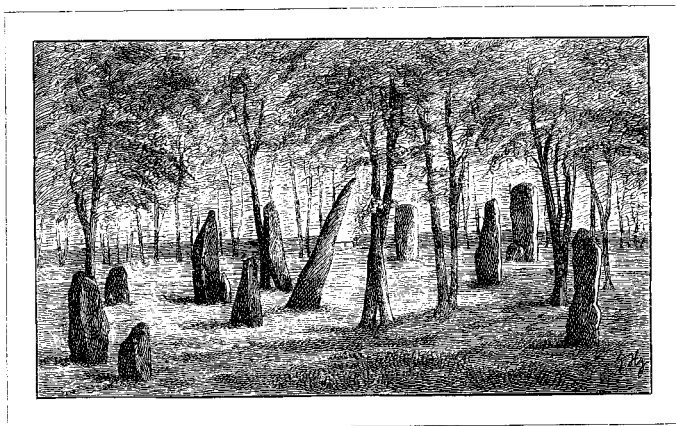

Christiansø.

hæderlig til Ende. 1805 opstilledes et Blinkfyrr paa det store Taarn, 92 F. over Havfladen; dette ældre Speilfyrr blev senere afløst af et Lindsefyrr af 2den Orden med Blink hvert halve Minut. 1821 opførtes Kirken. Paa Frederiksholm benyttedes tidligere en Bygning til Statsfængsel, hvor Dr. Dampe tilbragte mange Aar som Fange. 1855 nedlagdes Fæstningen, og Havnen tjener nu nærmest til Nødhavn. Christiansø har c. 270 Indbyggere. Paa en god halv Time er Rundtouren gjort langs med Kysten. De gamle Fæst-

ningsværker af betydelige Dimensioner, Taarnene, Havnen og de nette Haveanlæg, hvor Morbærtræet og selv Vinranken trives fortrinlig, er noget Eiendommeligt, som vel er et Besøg værd. Om Sommeren gjøre Dampskibene jævnlig Lysttoure hertil.

Adskillige Oltidsminder findes i Omegnen af Svaneke, navnlig en Rigdom af Bautastene; saaledes mærkes Nord

Bautastene i Louiselund.

for Byen, mellem Fiskerleierne Listed og Bølshavn, tæt ved Stranden den høje Sten Hellig Kvinde, opreist ved en aflang Stensætning. Lidt Syd for Svaneke, paa Frøndemark, staa ligeledes flere store Bautastene, hvoraf en naar en Høide af 9 Fod. Her findes paa Marken tæt ved Søen endel Hustomter fra Middelalderen. Møntfund vise, at de tilhøre det 14.—15. Aarhundrede. Midtveis mellem Byen og Østermarie Kirke, noget Syd for Veien, hæver sig en lille, omgjærdet Skovplantning, Louiselund. I Skyggen af

de unge, friske Træer kneiser her en stor Mængde ærværdige Bautastene, hvoraf nogle ere indtil 8 F. høje. Kong Frederik den 7de lod dette mærkelige Sted indhegne og beplante. Paa Billedet ses en Gruppe af de største Bautastene. Noget sydligere, ved Lyrshby-Veien mellem Østermarie- og Ibs Kirke, staar i et Buskads en Runesten, Brohuse Stenen, hvorpaa læses: «Bufi hugge lod Sten efter Thukil». Vest for Bølshavn, lige ved Maglegaard, som i sin Tid eiedes af den fra Bornholms Befrielse 1658 bekjendte Jens Kofoed, ligge Grundstenene af Sct. Margrethe Kapel, 22½ F. l. og 18½ F. br., i hvilket der, ifølge et Brev fra 1457, skulde holdes Messe hver Lørdag.

Paa den c. to Mil lange, stærkt klippefulde Kyststrækning mellem Svaneke og Gudhjem findes ikke færre end fem smaa Fiskerleier, som i Tidens Løb have reist sig, hvor Skjærene have dannet naturlige Smaahavne. ¼ Mil Nordvest for Svaneke ligger Listed med en god, indtil 7 Fod dyb Baadehavn. Udsigten her er smuk fra den høje Skrænt ned over Stranden og Fiskerleiets nette, teglhængte Huse. Mægtige Grønstengange findes i Strandbredden. Ved Bøls-havn svinger Veien ind i Landet udenom Ypnasted Fiskerleie og i nogen Afstand forbi det for sin maleriske Natur bekjendte Randkleveskaar. I Lauritz Kures Hus ved «Holdepladsen» lige ved Veien (Bordplads, Øl m. m.) kan man faa Besked om Veien til Skaaret, som findes c. 15 Minutters Gang nedenfor ved Havet. Klippemassen danner her en parallelt med Kysten gaaende dyb Kløft, 45 F. høi og 18 F. bred, som atter deler sig i 2 mindre Kløfter eller Revner, 2—8 F. brede. Med lidt Forsigtighed kan man i det østlige Skaar nærmest Søen stige ned mellem de steile mosbegrøede Klippesider til Bunden, som er opfyldt med nedfaldne Klippestykker. Den vilde, storslaaede Natur med de høie, lige afskaarne Klippeformer, som fra Kløftens

Randkleveskaaret.

Halvmørke tegne sig skarpt imod den klare Luft, frembringer et smukt, virkningsfuldt Billede og gjør Randkleveskaaret til et af de mest maleriske Punkter paa Øen. Oppe fra den høie Skrænt har man en smuk Udsigt mod Nord til Gudhjem og Syd paa til Svaneke. — Veien svinger senere atter ud til Kysten gjennem Fiskerleiet Saltuna, beliggende ved Kjeldseaa med smukke Klippebrinker. Her findes adskillige Oldtidsgrave, navnlig Stenlægninger fra den yngre Jernalder. Den noget besværlige, men smukke Vei følger nu langs med den klippefulde Kyst op gjennem Melsted Fiskerleie til Gudhjem.

Fra Randkleven kan man ad en ret god Bivei naa forbi Frigaard ud til Hovedveien, som i en Mils Afstand fra Svaneke svinger mod Nordvest ved Østermarie Kirke. Den nye Kirke, som opførtes i Aarene 1890—91, i en Afstand af 50 Alen Nord for den gamle, er en Korskirke i romansk Stil, bygget af kløvet Granit med delvis indvendig Murstensbeklædning. Taarnet ligner i sin Form den gamle Kirkes; men Indgangen er lagt i dets vestlige Side. Kirken, som kan rumme 1000 Tilhørere, har fladt Træloft. Den gamle Prædikestols Fyldinger fra 1552 ere atter anvendte. Den gamle Kirke havde et 4 Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor og Korrunding; Vaabenhus i Syd, en Udbygning i Nord og særskilt Klokketaarn. Langhuset var forsynet med et hvælvet Træloft. Kor og Korrunding havde de gamle Hvælvinger. En firkantet Midtpille med 2 Rundbuer adskilte det nederste Taarnrum fra Langhuset. I den sydlige Taarnmur førte en Vindeltrappe op til andet Stokværk, som ligeledes var hvælvet. 3die Stokværk havde to Hvælvinger, adskilte ved en Midtbue. 4de Stokværk, som bar Taget, havde 6 Muraabninger; sandsynligvis var dette Rums ringe Høide af 3 F. ikke oprindelig. I Kirken skal Jens Kofoed, Hovedmanden for den bornholmske Opstand 1658, ligge begravet, † 1691.

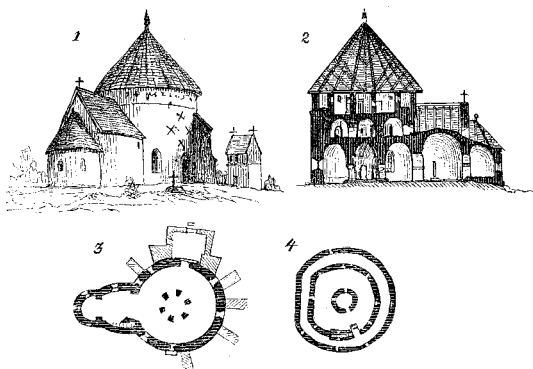
Et Epitaphium over ham og hans Familie er overflyttet til den nye Kirke.

Ved Nedbrydningen viste det sig, at Skibet oprindeligt havde været dækket af to jævnsides løbende Tøndehvælvinger, der hvilede paa to firkantede Piller i Gulvet, og at der over Korhvælvingen fandtes et lille Rum, dækket med en af Cementsten muret Tøndehvælving. Denne Konstruktion synes at have været begrundet i det oprindelige Tagdække, der formentlig bestod af flade, indmurede Stenfliser. Under Kirkens gamle Stenalter fandtes to Sølvmønter fra Erik Plougpenning (1241—50), den ene med Lunds Ærkebiskop Ufo's Navn, hvorved Kirkens Alder med temmelig Sikkerhed kan bestemmes. Ved Kalkens Afbankning kom Christian den Fjerdes Navnetræk og Hovedsmanden Holger Rosenkrantz's malede Vaaben tilsyne. Af den gamle Kirke, der selv som Ruin frembyder særlig Interesse ved sin med Aakirke og enkelte gullandske Kirker beslægtede Bygningsform, ville de tilbagestaaende Partier, det nederste af Taarnet, Skibets sydlige Mur, Koret og Korrundingen, fremtidig blive bevarede. Ved Nedbrydningen viste Kirken sig at være solidt bygget. En ikke tydelig Runesten fandtes blandt de gamle Bygningssten. (Se iøvrigt: A. Clemmensen: Øster Marie Kirke. 1894.)

Ved Kirken findes 3 Runestene. Paa den ene, som kun er et Fragment, læses: «(. . .)i og Sibi og (T)ofi de reiste (Sten) efter Ketil, Fader deres. Krist. . .». Paa den største læses: «(Arni) og Tofi og Asgodr lod reise Stenen efter Sibe (Broder) deres. Krist Sjel hjælpe». Den tredie bærer Indskriften: «Audi og Vinkebal de reiste Stenen efter Gunulf, Broder deres god og efter (Aksil?)».

Ved Kirken deler Veien sig; den ene Vei løber ligefrem vesterpaa til Almindingen og den anden først i nordvestlig Retning og senere mod Vest til Rønne. Ved Nybro

er Poststation, hvor Posten til og fra Gudhjem staar i Forbindelse med Rønne—Svaneke Posten. Her findes en stor og smukt opført Kjøbmandsgaard; det tidligere Gjæstgiveri er nedlagt. Veien deler sig atter her og sender to Arme mod Nord. Den vestlige af disse var tidligere Hovedvei og løb i temmelig lige Linie op forbi Rø Plantage og Rø Kirke; men efterat Gudhjem i de senere Aar har været i Opkomst, er den østlige forhenværende Bivei gjort til Hovedvei. Denne fører op forbi Øens største og smukkeste

1. Østerlars Kirke, set fra N. O. 2. Snit fra V. til Ø. 3. Plan af 1ste Stokværk. 4. Plan af 3die Stokværk.

Rundkirke: Østerlars Kirke. Kirken, helliget *Set. Laurentius*, bestaar af et Rundhus, c. 31 F. i Diam., et ovalt Kor, halvrund Korrunding, nyt tilbygget Vaabehus og særskilt Klokketaarn. Midtpillen, som i Rundhuset er prydet med gamle Kalkmalerier, fremstillende en Række bibelske Billeder, dannes af en hul, med sex rundbuede Aabninger gjennembrudt Pille, hvorfra en kredsrund Tøndehvælving, 11 F. bred og 16 F. høi, spænder over paa Ydermuren. Pillens Indre bærer en Kuppelhvælving; indenfor Rundhusets Ydermur

løb tidligere en lav Stenbænk, hvorefter endnu et Stykke er bevaret. Fra Nordsiden af det hvælvede Kor løber Trappen op gennem Rundhusmuren til 2det Stokværk, 9 F. højt og hvælvet. Midtpillen er her ligeledes hul, hvælvet og med to Indgange. 3die Stokværks hule Midtpille har kun een Indgang. Den tykke Ydermur indeslutter her en rundtøbende, 4 F. bred Vægtergang, hvis Gulv ligger 3 F. over Gulvplanet indenfor; Vægtergangens indvendige Mur har otte Lysaabninger til det indre Rum. Over den gamle, endnu aabne nordre Dør ses en smukt udhugget Portal. Den i Tidens Løb stærkt medtagne Ydermur er afstivet ved svære Støttepiller. Ved Vaabehuset staar en Runesten.

Ti Minutters Vei Sydost for Kirken ligger ved Bækkegaard en stor og mærkelig Gravplads fra Mellemjernalderen, 450—700 Aar efter Chr. F., hvor man har fundet en stor Mængde Perler, c. 3000, deriblandt mange af smukt Mosaikarbejde, ligeledes mange Kvindesmykker og Vaaben. Tæt Nord for Kirken krummer Kobbeaaen sig, hvis skovkrandsede Løb noget nærmere Kysten ved Foraarstid danner et smukt, gennem en Klippekløft nedstyrtende Vandfald, Stavrhøl; om Sommeren er der dog som oftest kun lidt Vand i Aaen.

En god halv Mil Nord for Kirken løber Veien forbi den inde i Skoven beliggende Lehns Klint, hvorfra man har en vid Udsigt over Søen og Kysten. En Vei fører her østerpaa til Bornholms største Fiskerleie, Gudhjem, opført paa Skraaningen af en klippefuld Bakke, som skyder sig ud i Søen. De lange Rækker af ophængte Sild, de forskellige Fiskeriredskaber og de rygende Skorstene minde overalt om Byens Hovederhverv. En ny Kirke, opført 1892—93, har afløst det tidligere lille Kapel. Den er bygget af kløvet Granit med delvis indvendig Murstensbeklædning og bestaar af et Taarn med slankt Spir, Skib og femkantet

Kor; Taget er af Skifer. Hovedindgangen er i Vest. De to Klokker ere fra det gamle Kapel. Dette er opført af raa Sten og viser sig at være blevet udvidet senere. Indgangen er fra Nord gennem et Vaabenhus. Et lille Spir og en Overbygning til Klokkerne ere anbragte paa Tagryggen. I Kapellet, som var helliget Sct. Anna, findes et stensat Alter og en gammel, udskaaren Altertavle. Det har en særegen Betydning ved at være det eneste tilbagestaaende af de bornholmske Kapeller. Det skal efter Sagnet være opført af en Mand, som reddedes fra Skibbrud der paa Kysten. Gudhjem har c. 630 Indbyggere; her findes Postkontor, Telegrafstation, Redningsstation og det nytombyggede «Hotel Jylland» (tidligere Madam Kochs Hotel). Havnen er ikke ret stor, dog anløbe Dampskibene her. Klipperne ere stærkt fremtrædende overalt i Byen, stundom danne de Husenes Indersider. Gudhjem har en romantisk Beliggenhed mellem Klipperne og den frodige Vegetation. En Række smukke Punkter findes ovenfor Byen, hvorfra man har Udsigt, dels ned over Kysten til Svaneke, dels Nord paa til Klippeskoven over Salene Bugt og videre til Øens Nordostkyst. Paa «Holmehodde» lige ovenfor Byen findes i Granitfladen en ganske eiendommelig Klippehule, som man med noget Besvær kan krybe ind i. I en lille Dal, Lillevang, c. 500 Alen Syd for Gudhjem, findes Grave fra den yngre Jernalder, dækkede af flade Stenlægninger. Nord for Byen paa den høie Skrænt ud mod Havet kneiser en stor Bautasten, Hestestenen.

Vandringen fra Gudhjem langs Kysten til Rø er noget besværlig, men meget smuk; særlig maa mærkes det smukke Aaløb med Storefos og det nærliggende Klippeparti Stevelen. Landeveien fra Gudhjem til Rø fører forbi Lehnsgaard og over Bobbeaaen, som bugter sig mellem Skove og Klipper. Tidligere snoede den gamle maleriske

Bobbevei sig i mange Krumninger opover Lyngbakkerne; men den er senere afløst af den nye Vei, som er anlagt med stor Bekostning. Et meget betydeligt Veiarbejde er foretaget her, dels med at gennemskjære de høie Bakkedrag, dels med at opfylde Bunden af den mellemliggende dybe Dal. Den lange, snorlige Vei, som nu sænker og hæver sig over det dybtliggende Aaløb, er til stor Lettelse for Kjørselen paa dette tidligere saa ufarbare Sted. Veien fører videre gennem Smaaskovene i det for sin rige, herlige Naturskønhed bekjendte Rø Sogn og forbi Kirken, som er smukt og venligt beliggende i en lille Skov.

Den nye Rø Kirke, opført af Granit 1887—88 i romansk Stil, er noget rummeligere end den tidligere, men er iøvrigt i flere Henseender, navnlig Taarnets Størrelse, i Overensstemmelse med den. Indgangen er lagt i Taarnets Vestside. Ved Kirken findes et Fragment af en Runesten. Den ældre, nedbrudte Kirke, helliget Sct. Michael, havde et 3 Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor og Korrunding samt et senere tilbygget Vaabenhus. Den nordlige Dør var tilmuret. Taarnet var usædvanlig bredt. Dets nederste Stokværk var ved en lav, rund Midtsøile, hvorfra to Buer udgik, adskilt fra Langhuset. Ingangen til Taarntrappen var i dets sydlige Mur fra Vaabenhuset; en Adgang til Trappen indvendig fra var tillukket. De to nederste Stokværk dannede høie, rummelige Hvælvinger. 3die Stokværk med sex Vinduesaabninger bar Taget; Klokkerne vare paa et senere Tidspunkt ophængte i Taarnet. Murværket i Kirken viste sig ved Nedbrydningen at være stærkt og godt. De ældste i Grunden fundne Mønter vare fra Valdemar Seier.

En god halv Mil Syd for Kirken ligger den Staten tilhørende Rø Plantage, der indtager et Areal af 1000 Td. Land, beplantet væsentlig med Skovfyr.

Adskillige Oldtidsminder findes her i Omegnen. Paa

Lyngen i Ruthsker ligge saaledes to meget store Røser, Tudehøi og Stenrøret, en Ophobning af Stene omkring en høi, fremragende Klippeblok; endvidere ligge her to ældgamle Voldsteder. Det ene, saakaldte Borrehoved, findes en lille Mil Syd for Rø Kirke i Plantagen i Nærheden af Skovløberhuset paa en aflang Klippeknude, som omslynges af Bobbeaaens to Arme. Stedet er af meget betydeligt Omfang; en lang Stenrække ligger ophobet tvers over Bankens vestlige Del og kan synes at være et paabegyndt Forskandsningsværk. En god halv Mil fra Kysten, hvor Klippedalen udmunder ved Spellingemosen, ligger Storeborg paa en enlig Klippeknude, som hæver sig steilt over Mosegrunden. Endnu spores her svage Rester af en stensat Jordvold.

Ved Skolen svinger en Bivei østerpaa, og det gaar nu rask ned ad Bakke ud mod Søen, hvis Flade ligger udstrakt for Blikket. En vid Udsigt aabner sig over Nordost-Kysten til Hammeren og Allinge i det Fjerne. Stedse nærmere ruller Vognen ned mod Søen, indtil den svinger ind ad Porten paa den tæt ved Havskrænten liggende Helligdomsgaard.

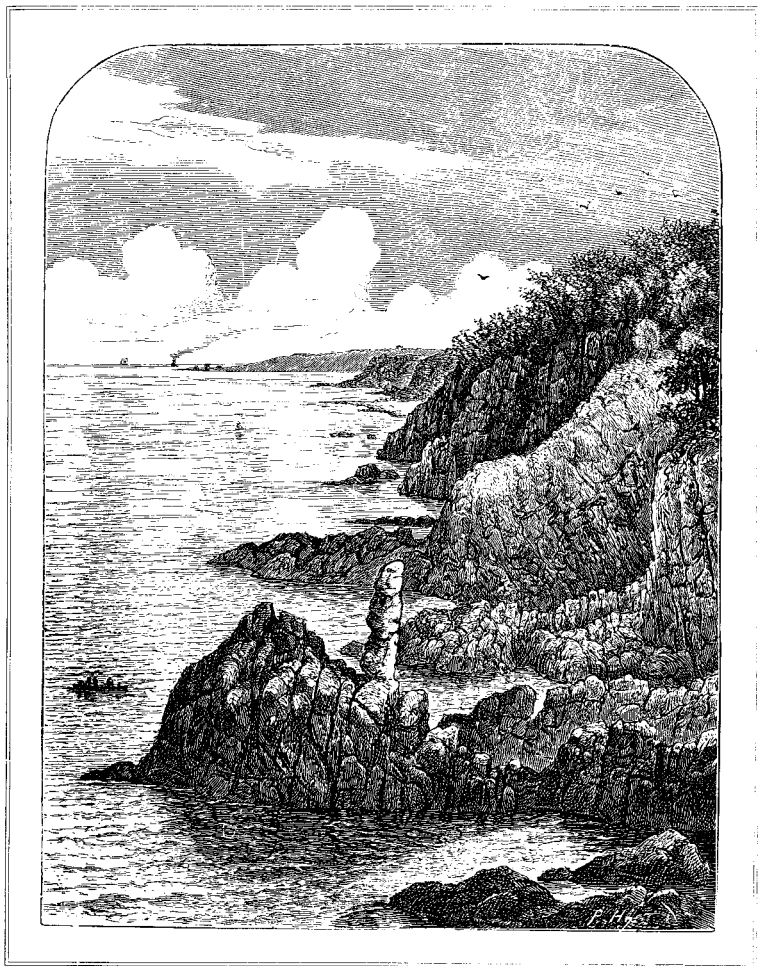

Rø.

elligdommen i Rø har fra gammel Tid været et af Øens Beboere meget søgt Sted. Dog var det tidligere mindre Naturens rige Skjønhed, som drog de gamle Bornholmere herhid; i den Henseende er Nutiden mere skjøn som. Hvad der for- dum gjemte en saa stærk Tiltrækningskraft, var et

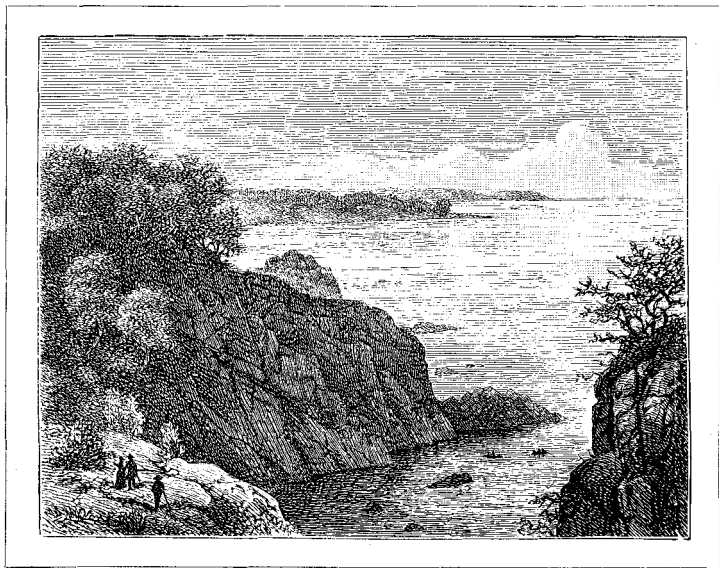
af de Besøgende nu kun lidet ændset og flygtig betragtet Punkt, den hellige Kilde, en ganske nær Havet fremvældende Ferskvandskilde, hvis Vand antoges at have styrkende og lægende Virkninger. Ligesom ved Salomons Kilde ved Hammeren var ogsaa her opført et lille Kapel, Trefoldigheds-Kapel, hvis Grundstene tæt ved Skrænten paa Helligdomsgaardens Mark opbrødes for nogle og tredive Aar tilbage. I den blindt troende Tid, i Bispevældens Dage, var Stedet navnlig St. Hansnat Samlingsplads for tilstrømmende Syge og Værkbrudne, som holdt Andagtsøvelser i Kapellet og drak af det undergjørende Vand, som blev bragt op fra Kilden. Men efterhaanden tabte Troen paa Vandets Kraft sig, og der blev da drukket mere Brændevin end Vand, som en gammel Beretning meddeler.

En lille Sti fører fra Gaarden ned til Havet og snoer sig langs Randen af den skovbevoxede Klippeskrænt. I dybe Indskjæringer trænger Søen ind mellem de c. 70 F. høje Klipper, hvis steilt afskaarne Sider dækkes af tæt Mos og

Udsigt til Helligdomsklipperne og Gudhjemspynten.

kraftige Vedbendranker. Oppe fra de høie Pynter har man en herlig Udsigt dels mod Nord, hvor Dyndaleskoven strækker sig ned mod Søen, og Hammeren hæver sig fjernt i Horizonten, dels mod Syd til Gudhjemsynten forbi den stærkt forrevne Kyst med dens eiendommelige Klippeformer. Er man let tilbens, er det en ringe Sag at stige ned gennem

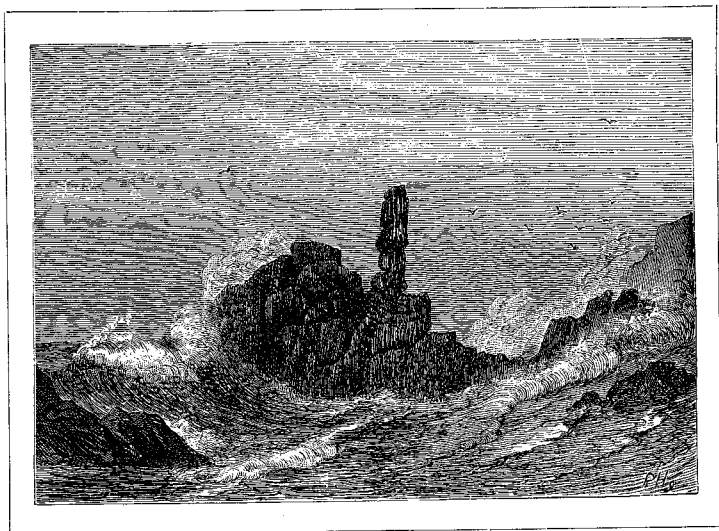

Udsigt ved Helligdommen, nordefter.

Kløfterne til Kysten, hvor man paa nært Hold kan betragte de mange smukke Steder og med frisk Paalandsvind nyde Synet af Bølgerne, som rulle frem over Skjærene.

En Trappenedgang fører fra Stien ned ad Skrænten til Helligdomskilden; paa et i Søen udskydende Rev under den steile Klippe med Egen paa Toppen, som ses paa foranstaaende Billedvignet, findes lige i Havstokken en skaal-

dannet Fordybning, hvorfra der fremvælder fersk Vand, som dog ved ringe Bølgegang blandes med Søvandet. Under Kløftens nordlige Skjær strækker sig en for en tredive Aar siden opdaget smal Klippehule, Hans Grønbechs Ovn, c. 160 Fod ind under Land. Stormfloden den 13. Novbr. 1872 spærrede Indgangen med et løsrevet Klippestykke; men i de senere Aar er den atter gjort tilgængelig. Det er vel

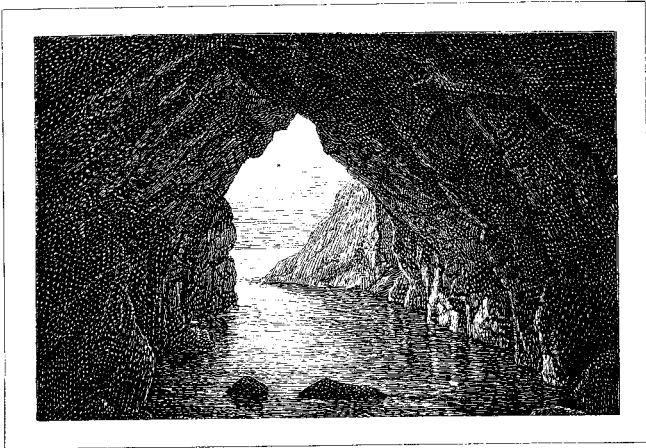

Lyseklippen.

forbundet med noget Besvær at komme ind i den; men Besøget lønner sig. Dog maa man færdes der med Forsigtighed, da der findes et temmelig dybt og brat Nedfald i Bunden.

Lidt sydligere kneiser paa et fremspringende Skjær en fritstaaende, forvitret Granitsøile, c. 16 F. høi, almindelig kaldet Lyset; en anden, som tidligere stod ved Siden af, er for længere Tid siden nedstyrtet. Med nogen Forsigtighed

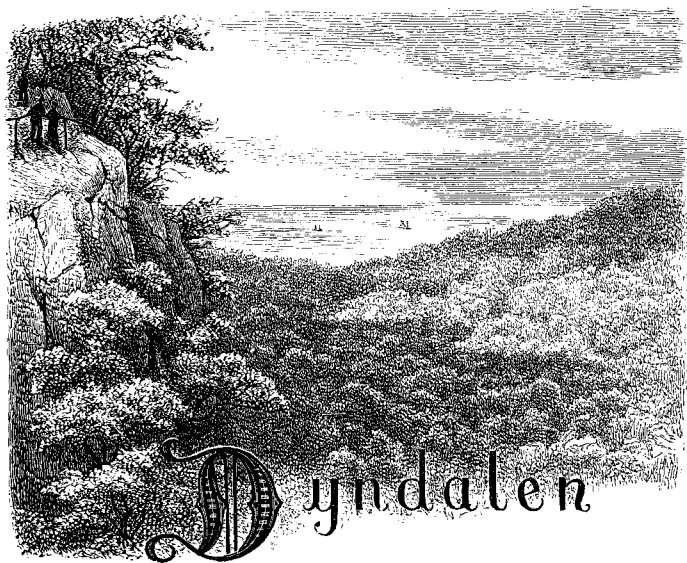
og Behændighed kan man her entre op over Skjærene til Gaaserenden, en 80 F. dyb, ganske smal Klippespalte, hvor Søen skjærer sig ind. Dybest inde har den hvide Drypsten afsat sig i en Figur, som kan ligne en ophængt Gaas, hvoraf Navnet skriver sig. Ifølge Sagnet skal der fra Gaaserenden strække sig en Gang tvers under Øen til den vaade Ovn ved Hammershus. Endnu flere Kløfter findes her, rige paa

Den vaade Ovn.

Skjønhed og Afvexling; i en af dem skjærer den tørre Ovn (5—6 F. br.) sig c. 70 F. dybt ind i Klippevæggen.

Mellem Skjærene ved Kilden ligger som oftest en Fisker med sin Baad, og hvis Veiret tillader det, bør man lade sig ro ud og tage Klippekysten i Øiesyn fra Søen. Man kommer da ind imellem de forskellige Skjær, til Lyseklippen, hvorfra man kan stige op til Gaaserenden, til den tørre Ovn og til den vaade Ovn, en over Søen smukt hvælvet Klippe-grotte, som dog i Størrelse og Dybde langt fra kan maale sig med den vaade Ovn ved Hammershus.

er et Punkt, som stedse vækker Beundring, og det er derfor med en vis Stolthed, at Bornholmerne føre de Reisende hertil. Dalen ligger kun en Snes Minutters Gang fra Helligdomsgaarden, hvorfra man følger en Fodsti mod Nord over Markerne og igjennem Skoven. Er man tilvogns, kan man kjøre op omkring Dalen til Dyndalegaard. Med en Baad til sin Raadighed har man lettest ved at lade sig ro fra Klipperne til Stranden ved Dyndalebækkens Udløb, hvor man over Stenene kan gaa iland. Her møder man den lille Sti fra Gaarden; man følger dens stedse opadgaende Bugtninger gjennem Skoven, langs den nordlige Rand af Dalstrøget, og dens Bøining ned gjennem en lille Indhegning og overraskes da ved pludselig at befinde sig paa en høi Klippe, Amtmandsstenen, hvorunder den skjønnede Skovdal ligger udstrakt som et blødt, grønt Tæppe. Gjennem

en Uendelighed af fine Trætoppe suser den friske Vind og stryger udover den blaa Sø, som bærer Christiansø i Horisonten. Den smukkeste Belysning hviler over Dyndalen om Eftermiddagen, naar de mørke Skygger have lagt sig over Dalens Dybde, og den nedgaaende Sol endnu beskiner dens

Fra Dyndalebækken.

modsatte Skraaning. Destoværre er Skoven i de senere Aar blevet stærkt forhugget, hvorved Udsigten har tabt meget i Skjønhed.

Flere Smaastier føre ned til Dalbunden, hvor Dyndalebækken har sit Løb. Krattet her er ofte næsten uigen-

nemtrængeligt; store Rosenbuske udstrække de lette, blomsterfyldte Grene og holde godt fast paa den Uforsigtige, som kommer dem for nær; friske, tykstammede Vedbend sno sig som Slanger op om de gamle Birketræer og mægtige Elme. Følger man Bækkens Løb opefter, hvor det ene skønne Billede afløser det andet, hvor de lette Smaaabølger risle afsted mellem Træer, Stene og sivkrandsede Smaaøer, da naar man til et i regnfulde Somre nydeligt Vandfald, hvor Bækken styrter i smaa Kaskader ned ad Skrænten.

Helligdomsgaarden frembyder et behageligt Opholdssted for de Reisende, som gjerne dvæle her i længere Tid. Gaarden er i de senere Aar ved Tilbygninger blevet indrettet til at modtage et ret anseligt Antal Gjæster og tilfredsstiller de Krav, som Nutiden stiller. Et Badehus er opført i en af Klippekløfterne. Om Sommeren er her gjerne Liv og Røre, da Folk rundt om fra Øen kjøre hertil for at nyde Naturen. I Aftenstunden lyder da Musik og Dands, som først hører op, naar Stjerneerne ere tændte, og Christiansø Fyr sender sit blinkende Lys ud over Havet.

I smukt Veir kan det anbefales til Afvexling at forlade de støvede Landeveie og trættende Spadseretoure og fortsætte Touren fra Helligdomsklipperne op til Allinge tilsøs, enten med en Fiskerbaad eller med de østbornholmske Dampskibe, som lægge til under Klipperne. Touren tilfods langs Stranden frembyder flere interessante Punkter, saaledes Stammershald ved Kaas Fiskerleie, med Gravhøie, Bauta-stene og Stenrøser, og den smukke Klippedal Storedal mellem Fiskerleiet Tein og Allinge. Vi ville imidlertid følge Landeveien, som gennem et venligt og afvexlende

Landskab fører ud til Hasle-Allinge Veien tæt ved Øens nordligste Rundkirke, Ols Kirke. Denne er opført af raa Sten og bestaar af et Rundhus, 32 F. i Diam., et lille tilstødende Kor med Korrunding samt et senere tilbygget Vaabenhus. Særskilt Klokketaarn. I Rundhuset staaer en Midtpille, 5 F. i Diam., af tilhuggen Granit, hvorfra en kreds-rund Tøndehvælving, 16 F. høi, er spændt over paa Ydermuren. I Pillens Gesims ligefor Koret findes en noget forvitret Sten, hvis Aarer tegne sig saaledes, at man har ment her at læse et udhugget Aarstal. Nordre Indgang er omdannet til Vindue. I et Murfremspring ved Koret fører Trappen op til andet Stokværk, hvor Midtpillen er 8 F. i Diam. og Hvælvingen forholdsvis høi, 13 F., hvorved denne Rundkirke faar en mere slank Form end de andre. Ved Gulvet er der anbragt tre Render til Vandafløb. I tredie Stokværk, hvis Murrille er 5 F. i Diam., findes ni større, for en Del tillukkede Muraabninger. Kirken er for nogle Aar tilbage underkastet en grundig Reparation med alt Hensyn til dens Eiendommelighed. I Nærheden af Kirken ligger Pilegaard, hvor der findes en større Brandpletsplads.

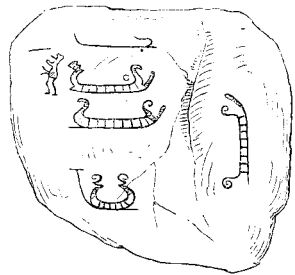
Fra den høitliggende Kirke løber Veien i nordlig Retning med smuk Udsigt nedover Kysten til den fremspringende Gudhjemspynt og fører forbi det nedlagte Schiele Stenbrud, liggende ved en lille Sø. Det gaar nu efterhaanden ned ad Bakke, og snart ser man Møllerne, Kirken og Mastetoppene nede fra Allinge, som ligger skjult under de høie Bakker.

Allinge

er en venlig, smukt beliggende lille By med c. 1800 Indbyggere. Havnen er med stor Bekostning sprængt ud af Klippebunden til en Dybde af 12 Fod. Stormfloden den 13de Novbr. 1872 jevnede den ydre Mole fuldstændig, og de indstyrtede Stenmasser gjorde Havnen i et Par Aar utilgængelig for større Skibe. I Kirken, opført ved Aaret 1500 af utilhugne Sten og udvidet 1892 med et østligt Tverskib og Kor, af gule Mursten, begravedes den lybske Hovedsmand Blasius von Wickede 1547; hans Ligsten staar nu i Klokketaarnet, hvor der ogsaa findes en Sten over den lybske Hovedsmand Herman Boitin's Barn, som døde 1556. 1ste Pintsedag 1687 overværede Christian den 5te Gudstjenesten. Paa Kirkegaarden staar Kongeveistenen, en smuk Runesten, hvorpaa læses: «Brune og hans Brødre lode reise (Stenen) efter Thurlak, Fader deres, og Esker, Broder deres». Allinge er Annex til Ols Kirke, hvor Præsten boer. Raadhuset opførtes i Aaret 1881, den nye Borgerskole i 1890. Telegrafstation findes ved Posthuset. Byen har Redningsstation, og her findes tre Gjæstgiverier (Hotel du Nord (Jørgensen), Schou's Hotel og Fru Larsens nye Hotel). Posten mellem Allinge og Rønne kører gennem Hasle, hvilket er en ikke ringe Omvei. Den korteste Vei til Rønne er fra Hovedveien at svinge sydpaa ved Skrubbegaard, mellem Ols- og Ruths Kirke, og følge Veien over Rosendale til Brogaard, hvor man møder Hovedveien.

Allinge er et behageligt Sommeropholdssted ved den smukke Kyst og den friske Sø. Under vestlige Storme lægge sig stundom mange Skibe tilankers i Læ under Landet, og mangfoldige Lanterner lyse da om Aftenen ude paa Havet. Byen ligger bekvemt for mindre Udflugter i den omliggende, smukke Natur, og nogle Dage ville være velanvendte til

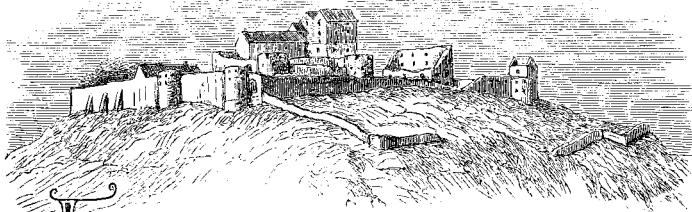
Ophold her; kun en god halv Times Spadseretur fører til Slotsruinerne. Forbi den nye Kirkegaard naar man snart et Granitbrud, hvorfra en herlig Udsigt aabner sig udover det omliggende Landskab og Skovene omkring den smukke Eiendom Hammersholm, tidligere kaldet Slotsvangegaard. Af Oldtidsminder findes Vest for Gaarden Blaaholt flere Bautastene, Gravhøie og Røser. Tæt Nord for Allinge, paa et Par, i Nærheden af hinanden liggende Fladklipper, lidt Vest for Landeveien, findes Helleristninger, fremstillende bl. A. flere Skibsfigurer. Destoværre blev en nærliggende Klippe med endnu interessantere Helleristninger ved Uagtsomhed bortsprængt. Som Afbildningen viser, fremstilledes her en menneskelig Figur og flere Skibsfigurer. Kun et Kvarters Vei fra Allinge ligger Sandvig, Kongerigets mindste Kjøbstad, som kun bestaar af fire Gader eller Veie, hvis Huse ere omgivne af venlige Smaahaver langs den klippefulde Kyst. Byen har efter Anlægget af «Bornholms

Helleristninger ved Allinge.
(ødelagte.)

Granitværk» paa Hammeren udvidet sig stærkt med nybyggede Arbejderboliger og tæller nu c. 800 Indbyggere. Løvrigt smelte Allinge og Sandvig efterhaanden mere sammen, idet Strækningen langs Veien mellem dem bebygges. Havnen er kun for smaa Fartøier. I Sandvig findes en nybygget Borgerskole og et militairt Materialhus. Czar Peter den Store har paa Grund af Modvind opholdt sig nogle Dage i Byen. For Reisende frembyder Sandvig et venligt Sommeropholdsted (J. Grønbech's Gjæstgiveri). Paa den sandede Kyst i Bugten Nord for Byen er bygget en Badeanstalt.

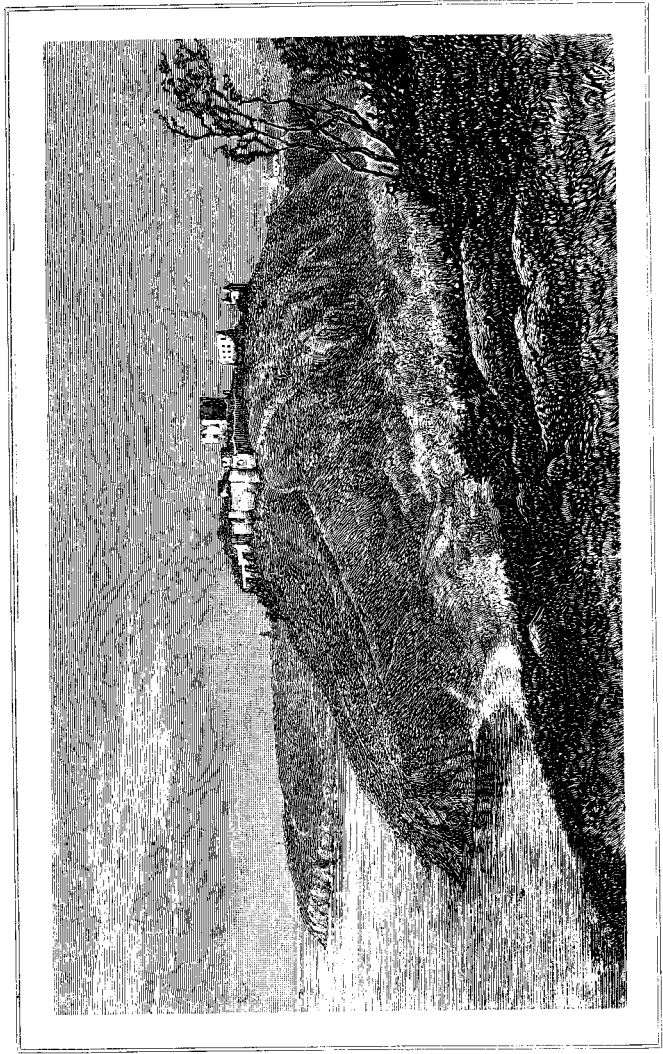
I Sandvig svinger Veien bort fra Kysten i sydvestlig Retning gjennom det Dalstrøg, som ligger mellem Langebjerg og Hammersholms Bakker i Syd og Hammerens Klippemasser i Nord. Veien løber med jevn Stigning langs med Hammersøens sydlige Bred op imod det lange, skovbevoxede Bakke- drag, Galgebakkerne, over hvis Trætøppe Blanch's Hotel hæver sit Tag. Vil man tage Ophold paa Hotellet, dreier man tilhøre ad Veien, som langs med Bakken fører dertil. Ønsker man derimod at komme lige til Hammershus Ruiner, følger man Hovedveien gjennom den sandede Hulvei, hvor en smuk Udsigt aabner sig ud over de foranliggende Marker til Havet og Slotslyngen og til Slottets Mure og Taarne, som hæve sig paa Klipperne midt i Landskabet. Veien fører tæt hen til Ruinerne, til Opsynsmandens nyopførte Bolig og til et Par tidligere smaa og uansete Husmandshuse, som nu ere indrettede til at tage imod Reisende. I det Ruinerne nærmest liggende findes «Gjæstgivergaarden Hammershus» (Anders Jensen), som i de senere Aar har taget et betydeligt Opsving; her pleie gjerne Bornholmerne paa deres Kjøretoure til Slottet at gjøre Holdt.

Hammershus Slot er opført paa en 237 F. høi, næsten ubestigelig Klippeknude med dybe Dale paa de tre Sider. Den fjerde, vestlige Side vender ud mod Søen, hvor den steile, skjærfulde Kyst forhindrer enhver Landgang. Slotsklippens Sider hæve sig lodrette mod Syd og Nord; mod Øst er Skraaningen noget jevnere, og her findes Adgangen til Slottet. Stedet har saaledes af Naturen været en fortrinlig befæstet Borgplads. I Almindelighed findes urigtig angivet, at Valdemar den Store skal have bygget Hammershus 1159 mod Vændernes Anfald. Middelalderens Optegnelser nævne imidlertid intet Aarstal for Slottets Opførelse, men omtale kun, at det er grundlagt af Lunds Ærkebisp, og utvivlsomt er det først opført under de store Stridigheder mellem Christopher den 1ste og Ærkebiskop Jacob Erlandsen midt i det 13de Aarhundrede. Efter den kongelige Hærs Nederlag paa Øen 1259 trak Ærkebispens Broder Andreas Erlandsen sig tilbage til Hammershus, som det først efter flere Aars Forløb, 1265, lykkedes Kong Erik Glipping at indtage. 1276 tilbagegaves Øen og Slottet til Bispesædet. Under den følgende Strid mellem Erik Menved og Ærkebisp Jens Grand var Hammershus dennes faste Tilflugtsted, hvor Kong Erik Glippings fredløse Mordere fandt Beskyttelse bag de sikke Mure. Efter at det var lykkedes Ærkebispens at undvige af sit Fængsel paa Søborg Slot i

Sjælland i Aaret 1295, slap han over til Hammershus, hvorfra han derpaa førte sine Klager mod Kongen. Den senere Ærkebisp Esger Juel aabnede ligeledes Slottet for Rigets Fjender, men maatte fortrække over til Sverig, hvorpaa Kongens Marsk Ludvig Albrechtsen besatte Øen og tvang Slottet til Overgivelse 1319. Aar 1321 gav Christopher den 2den Ærkebisen Besiddelsen tilbage. Ludvig Albrechtsen sluttede sig senere til Esger Juel mod Kongen, hvorpaa dennes Marsk Peder Vendelbo indtog Slottet efter 16 Maaneders Beleiring 1325; allerede Aaret efter gik det dog igjen tilbage til Ærkebisen, hvorpaa det, med Undtagelse af en kort Periode under Valdemar Atterdag, var i Kirkens Besiddelse i de følgende 200 Aar.

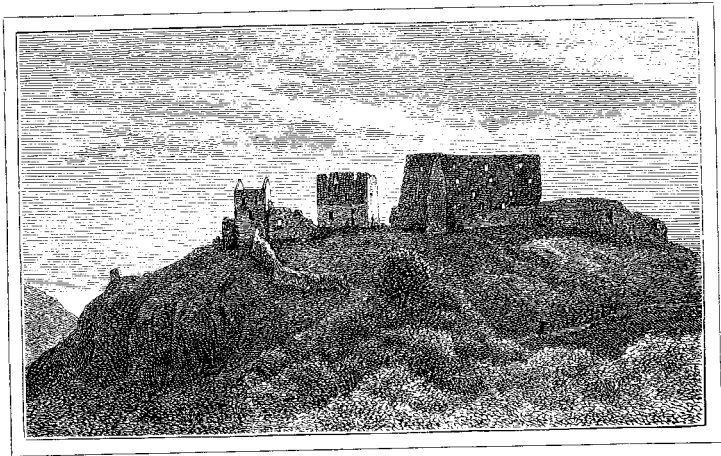
Aar 1522 inddrog Christian den 2den Øen og Slottet under Kronen, og Hammershus fik nu en kongelig Hovedsmand. Samme Aar hen paa Sommeren ankrede den fjendtlige lybske Flaade op under Nordkysten; Hammershus indtoges og ødelagdes, og Besætningen nedhuggedes. Jens Andersen Beldenak, Odense Biskop, som dengang var hensat her som Kongens Fange, blev befriet af sit Fængsel. Efterat Kong Frederik den 2den havde overladt Lybek Øen paa 50 Aar, holdt de lybske Fogder Hus paa Slottet indtil 1575, da det atter fik dansk Befalingsmand. 1645 havde Slottet en kort Tid svensk Besætning, efterat Holger Rosenkrantz havde maattet overgive den under Tidens Fremadskriden skrøbelige Fæstning til den svenske Admiral Wrangel. I April 1658, efter Øens Afstaaelse til Sverig, overdroges Befalingen til den svenske Kommandant, Oberst Printzenskjold. Efter dennes Drab i Rønne den 8de Decbr. maatte Slottet tre Dage senere overgive sig til Landets Indbyggere. Som Fæstning havde det nu ved Skytsets større Fuldkommenhed udspillet sin Rolle, og navnlig efter Christiansøs Befæstning 1684 mistede det sin Betydning og forfaldt snart fuldstændig.

Udsigt fra Slotslyngen til Hammershus og Hammeren.

Corfitz Ulfeldt og Leonora Christine sad fangne her, Juli 1660 — Decbr. 1661. Et Forsøg paa Flugt i Marts 1661 mislykkedes; de slap i en ynkelig Tilstand ned ad de steile Klipper og naaede Sandvig, hvor de bleve grebne. Senere sad den bekjendte Fritænker og Guldmager Johan Dippel her i Fængsel.

Aar 1736 laa flere af Bygningerne i Ruiner, som om-

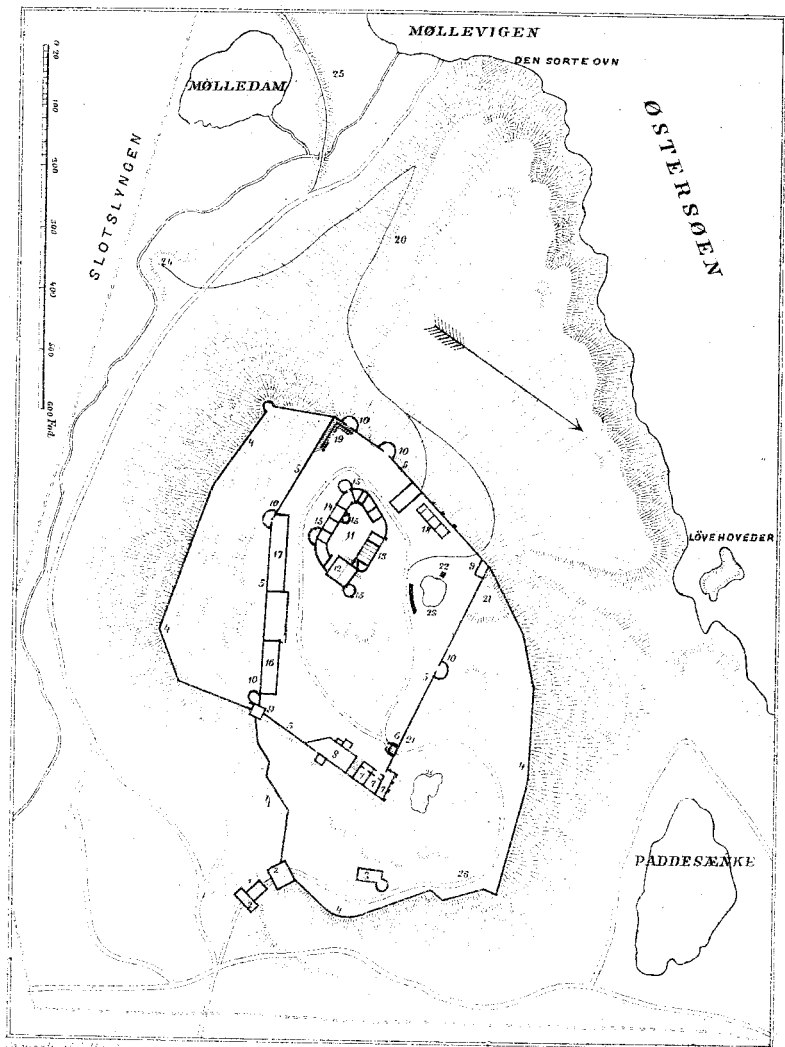
Hammershus Ruin, set fra Holdepladsen.

staaende Billedvignet med Slottet, set fra Syd, viser; dog vedligeholdtes endnu i nogle Aar Vagten paa Hammershus. 1742 begyndte en regelmæssig Nedbrydning for Regjeringens Regning, og snart efter stod det store Bygningskomplex uden Tag. Af Stenene førtes en Del til Rønne for at benyttes til Hovedvagtsbygningens Opførelse 1743. De gamle Slotsmure laa nu ganske uden Tilsyn, og Bønderne kjørte Aar efter Aar nedbrudte Sten bort derfra; da udstedtes

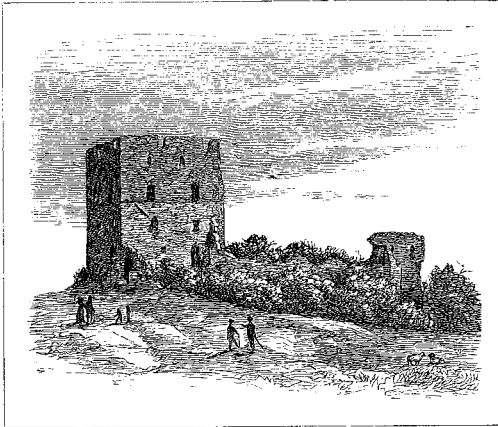
endelig Forordningen af 21de April 1822, som forbød dette Uvæsen, og den nyere Tid søger at bevare det Tiloversblevne og gjøre Fortidens Uret god igjen.

Vi ville nu vandre op i Slotsruinerne og bede Læseren kaste et Blik paa hosstaaende Grundtegnig. 1. Den spidsbuede Slotsbro, hvis ene Side tildels er nedfalden. 2. De ydre Porthuse; Grunden kan spores af det ene indenfor Broen, det andet udenfor er fuldstændig forsvundet. 3. Spor af en firkantet Bygning med rundt Hjørnetaarn; her skal i gammel Tid Hammershus Brothing være holdt. 4. Den lave, meget gamle Ringmur paa Klippen udenom Fæstningen; mod Syd er den nedfalden. 5. Fæstningsmuren; den nordlige og vestlige Side er endnu meget anselig, navnlig den sidste ud mod Havet, indtil 30 F. høi. 6. Slotsporten. 7. Tre Hvælvinger, hvoraf den nordlige ikke er udgravet. 8. Den gamle, fire Stokværk høie Magazinbygning, hvor fordum Landets Skatteydelser *in natura* oplagdes; den østlige Mur har trodset Tidens og Stormens Magt, støttet af den udvendige, svære Pille. 9. To firkantede Taarne; det sydøstlige, endnu smukt vedligeholdte med de spidse Gavle, benævnes med Urette Ulfeldts Taarn. Af det nordvestlige Hjørnetaarn staar kun Grunden; man har herfra et imponerende Skue ned i Dybet, hvor Bølgerne brydes omkring et fritstaaende Klippeskjær, Løvehovederne. 10. Halvrunde Taarne, de saakaldte «Runddele», udvendig paa Fæstningsmuren; navnlig er det paa den nordlige Mur smukt og anseligt. Ved det sydvestlige har man en herlig Udsigt ned over Landet og den lange Klippekystr. 11. Den indre Slotsgaard, som er belagt med Stenfliser. 12. Det sex Stokværk høie Manteltaarn, hvor Bisperne og senere de lybske Høvedsmænd havde Bølig. En af disse, Schweder Ketting, lod det restaurere, hvorfor det ogsaa benævnes Lybekkertaarnet. Endnu findes to dybe Kjælder-

GRUNDTEGNING AF HAMMERSHUUS SLOT

rum, Levninger af Mellemmure, Skorsten m. m. Det havde fordum et tvedelt Tag ligesom Aa Kirke. 13. Kirkefløien, hvis nordlige Ydermur tildels staar. I Bygningens vestlige Ende var Krudtmagazin. Paa den lille Afbildning af Slottet Aar 1736, Pag. 77, ses Kirken og Manteltaarnet endnu i hel Stand og under Tag. Kirken blev udgravet i 1893 og viste sig da at have været 44 F. l. og 21 F. br. Dens Høide angives til 14 F. Granitmurene vare indvendig dækkede med

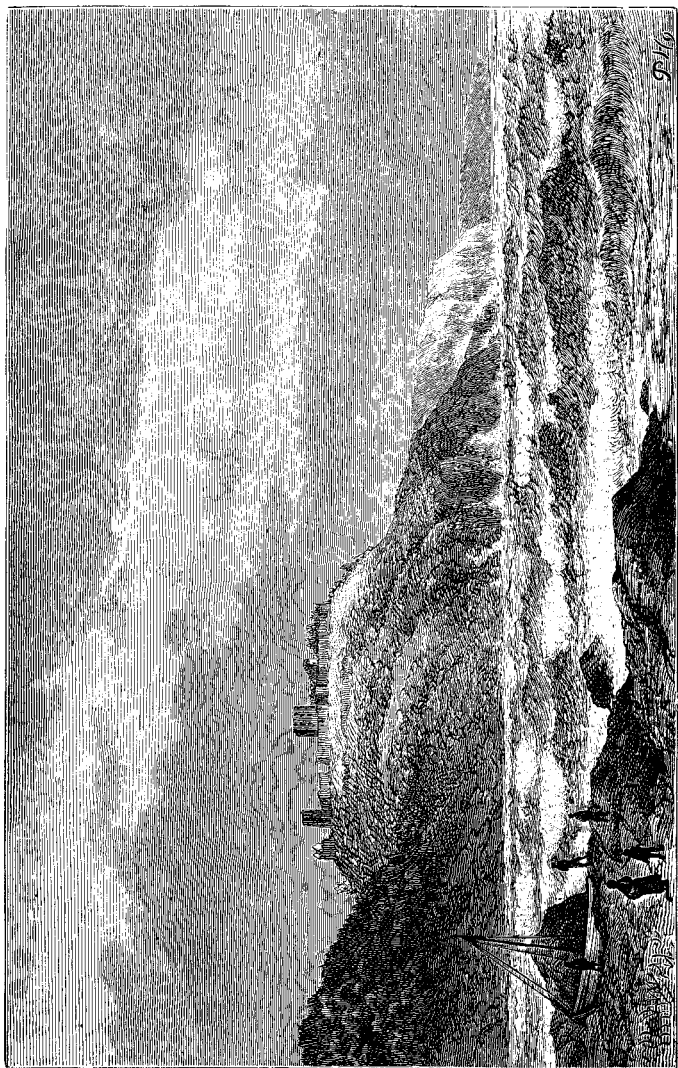

Manteltaarnet.

en Murstensbeklædning. Loftet, som havde været dannet af tre Krydshvælvinger, der hvilede paa 4 Hjørne- og 4 Sidepiller, nedstyrtede i Slutningen af forrige Aarhundrede. Gulvet var belagt med Mursten. Døraabningen fandtes i det sydvestlige Hjørne. Kalkpuksen bar paa flere Steder Spor af farvet Dekoration. Enkelte Mønter fandtes, den ældste fra c. Aar 1340. Over Kirken fandtes en stor, prægtig Sal, hvor kongelige Gjæster havde Ophold. Ulfeldt og Leonora Christine havde deres Fængsel her, indtil de havde

gjort det mislykkede Forsøg paa Flugt. De bleve da indsatte i Manteltaarnet i særskilte Rum. 14. Den vestlige og sydlige Fløi, hvori fandtes Smedie og Værelser for Besætningen. Det øvre Stokværk beboedes paa Christian den Fjerdes Tid af Lehnsmændene. 15. Tre udvendige og et indvendigt halvrundt Taarn, som vare anbragte paa de indre Slotsbygninger. 16. Staldbygning og 17. Kornladen laa ved den søndre Fæstningsmur. 18. Grunden af Vicekommandantens Bolig, den sidste større Bygning som opførtes paa Slottet. 19. Gammel Løngang indenfor Fæstningsmurens sydvestlige Hjørne, med to nu tilmurede Udgange i Syd og Vest; den sidste stod i Forbindelse med 20. Løbe-graven, som fører ned mod Søen over Klippegroten, den sorte Ovn. 21. To Voldtrekanter ved den nordlige Fæstningsmur. Ved 22. fandtes en stensat Brønd, som nu er sammenstyrtet og forsvundet. 23. To Smaadamme, af hvilke den ved Slotsporten selv i varme Somre aldrig udtørres. 24. Slottets Vandmølle i Dalen Syd for Slottet; en Bæk er nu anbragt paa den fremspringende Jordtomt, som tidligere dæmmede op for Vandet. 25. En Dæmning ud mod Mølleviggen, som stoppede for Vandet fra den gennem Dalen løbende Bæk, hvorved den Lavning, hvori Mølle-dammen ligger, sattes under Vand. Ogsaa mod Nord findes en Dæmning langs Kysten udenfor den nu næsten tilgroede lille Sø, Paddesænke. 26. Den gamle Opkjørsel, som endnu kan ses at have været brolagt. Øst for Slottet paa Bakken laa Slotsmøllen; Stedet kan kjendes endnu. Ved Anlægget af den nye Hammerhavn fandtes betydelige Rester af den af Birkestammer og Sten byggede gamle Havnebro, som fordem skjød sig ud i Sænebugten.

En frodig Vegetation trives i Dalene under Slotsklippen, som stolt hæver sig over de friske Aske- og Elletræer; løsrøvede Klippeblokke og nedstyrtede Murbrokker dækkes med

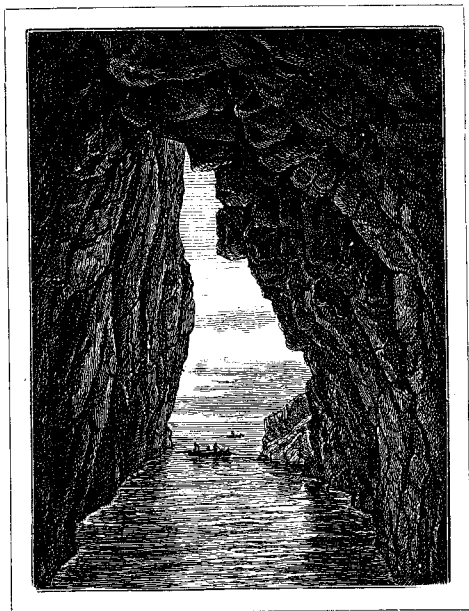

Hammershus set fra Sænebugten, før Havnens Bygning.

et tæt Vildnis af Brombærbuske, vilde Roser og altslags Buskads. Og naar Sommersolen er dalet ned under Havet, og de skrigende Alliker og Falke have søgt til deres Reder i de forfaldne Taarne og Murhuller, gjenlyder Aftenstunden af Nattergalens Slag nede fra Dalene og ovre fra den romantiske lille Klippekløft, Paradisdalen. — En prægtig Udsigt har man fra Slotslyngen, hvor den smalle Sti snoer sig sydpaa langs Kysten. Man har herfra det bedste Overblik over Ruinens enkelte Dele, og fra dette Punkt ere Billedvignetten og det ene større Billede tegnede. Paa en frisk og klar Eftermiddag frembyder Landskabet et overraskende skjønt Skue; opover Lyngbakken og de unge af Blæsten bøiede Birketræer hæver Slotsklippen sig med de gamle Mure og Taarne, som gløde i den nedgaaende Sol. Længere borte hviler Hammerens mægtige Stenmasse med det ensomme Fyrtaarn paa sin Ryg. Vindens Susen og Bølgernes Bryden under Kysten forhøie Virkningen af det stemningsfulde Billede. — Under Slotsklippens nordlige Side kan man komme ned til Løvehovederne; med Paalandssømaa man ikke forsømme herfra at betragte den skummende Brænding.

Enten over de nordfor Slottet liggende Galgebakker, hvor der tidligere stod en Del Bautastene, af hvilke nu kun en eneste er tilbage, eller omkring ad Sandvigveien kommer man til Sænebugten, hvorfra man ser Ruinerne kneise stolt paa den høie Klippeknude; det andet større Billede er tegnet herfra, forinden Hammerhavnen paabegyndtes. Hos Havnefogden kan man faa Baad, og saafremt Søen er rolig, maa man ikke undlade at gjøre Touren ned langs Kysten. Baaden sætter sin Kurs forbi to store Stenblokke, Studene, over til den vaade Ovn, en c. 120 F. dyb og 40 F. høi Indskjæring under Klippen, hvor de høie, af Bølgerne aflattede Sider hvælve sig til en prægtig Grotte

op over den speilblanke Flade. Paa en klar Sommerdag mod Solnedgang spille de mørke Klipper og det klare Vand i en Rigdom af Farver, hvorigjennem de neddryppende Vanddraaber blinke mod Lyset.

Den vaade Ovn.

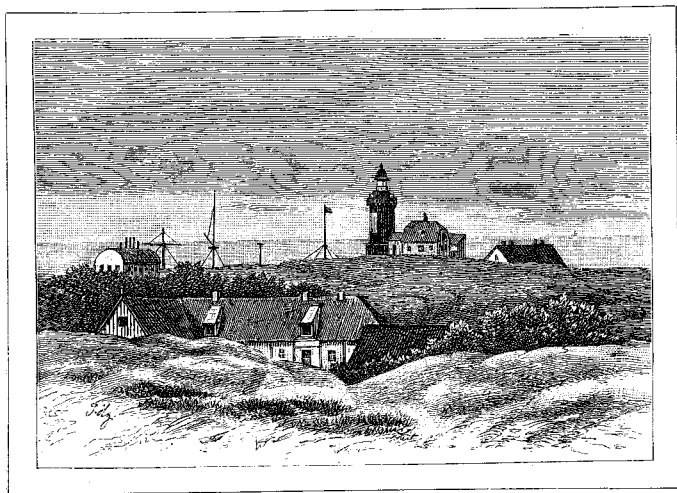
Fra den køjelige Grotte styrer Baaden Syd paa forbi Jomfruen', en af Feldspath-Kvarts dannet Figur, hvis hvide Masse paa den mørke Strandklippe flygtig kan minde om en henstrakt, kvindelig Skikkelse. Derpaa omseiles Løvehovederne, og tilsidst gaar Farten ned til den sorte Ovn, som dog er langt mindre end den før omtalte. Denne mindre Ovn ligger ganske tæt ved Mølleviggen, hvor Baaden

efter Ønske kan lægge til. Med Behændighed og Dristighed kan det i ganske stille Veir lykkes fra Landsiden at naa ud omkring Skjæret til Grotten; men Vandet er dybt, Klippen slimet, og Forsøget maa derfor fraraades.

Hammeren blev for en Del Aar tilbage solgt til et Interessentskab, som anlagde Stenhuggeri her, til stor Skade for den smukke Natur. I de sidste Aar, efterat Hammeren er gaaet over til nye Eiere, have de eiendommelige Omgivelser Nord for Slotsruinerne endnu mere forandret Karakter ved Bygningen af «Hammerhavnen» i Sænebugten og ved det betydelige Anlæg af Stenværket «Bornholms Granitværk». Hammerhavnen beskyttes mod Søen ved en lang, stensat Havnemole med et Indløb i Midten. Inde i Havnen skyder en Træbro sig ud fra Land. Ret anselige Skibe kunne lægge ind. De store Sandmasser, som opfyldte Bugten, synes imidlertid at true Havneanlægget med Tilsanding. En nybygget Bolig for Toldassistenten er opført paa Kysten. Stenværkets Virksomhed er særlig concentreret om den nærmest Havnen liggende Del af Hammeren. En Mangfoldighed af Bygninger til Kontor- og Tegnelokaler, til Maskin- og Smedierum og til Værkstedsbrug hæve sig nu paa Strækningen mellem Hammersøen og Sænebugten. Ved Trækbaner under Klipperne langs med Hammersøen og op ad Bakkeskraaningen er der tilveiebragt Forbindelse mellem Arbejdspladserne og Havnen. Klippemassen egner sig paa Grund af Lagenes Beskaffenhed ikke til fine Arbeider, og Hovedproduktionen bestaar derfor i Fliser og Brosten. Stærke Knusemaskiner forandre hurtig anselige Klippeblokke til Skjærver. Larmen heraf, i Forbindelse med Boremaskinernes snurrende Lyd og Dynamitsprængningerne, har ganske forjaget den rolige Fred, som tidligere hvilede over disse Steder, og de sønderflængede Klippesider, ved hvis Fod store bortsprængte Granitblokke og Stendynger overalt ligge ophobede, frembyde

Synet af en sørgelig Ødelæggelse, som der aldrig kan raades Bod paa. Den prægtige, storslaaede Natur har her for stedse mistet sin Skjønhed, idet man har angrebet den paa det mest iøinefaldende Punkt, og kommende Tider vil med Rette kunne bebreide vor Tid dens sørgelige Mangel paa Hensyn til andet end til de mest materielle Interesser.

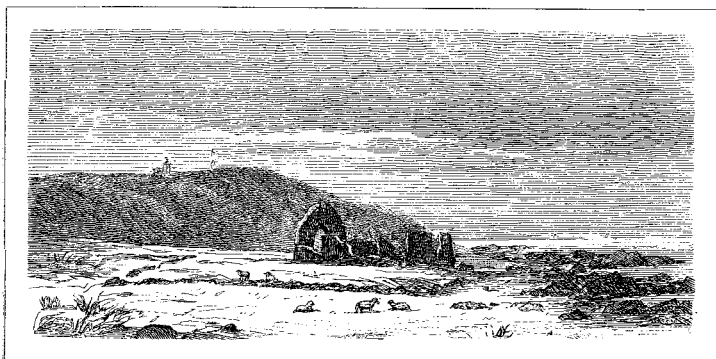
Veien er noget trættende opad Hammerens stærke Skraaninger og mægtige Klippeflader. I en dyb Fjeldkløft

Hammershus Fyr.

ses pludselig Tagryggen af Fyrbetjentenes Bolig, som her ligger i Læ, omgiven af en lille Have. Fyret laa tidligere paa det 268 F. høie Steilebjerg, hvorfra der fra Begyndelsen af Aarhundredet om Natten blev vedligeholdt et Blus, som var Forløber for det 1837 tændte Lampefy. 1871 afløstes dette af det nuværende paa Ørnebjerg. Dette er et Blinkfy af første Orden, anbragt paa et 40 F. høit, rundt Taarn af Granit, som er brudt paa Stedet. Tætved ligger Fyrassistenternes

nyopførte Bolig. Ved Hammershus Fyr er tillige Signalstation med Taagesignal. En smuk Udsigt har man fra Hammeren ud over Landet; tilhøire ses Ruinerne, fjernere Fiskerleiet Vang, ligefor ligge Blanch's Hotel og den tidligere Slotsladegaard, Hammersholm, omgivne af friske Skovdrag, og tilvenstre i Øst Husene i Sandvig By. Mellem Steile- og Hjortebjerg i Nord og Langebjerg i Syd ligger den indtil 42 F. dybe Hammersø, godt 2000 F. lang og af et Areal paa omtrent 25 Tdr. Land; Overfladen ligger

Salomons Kapelruin.

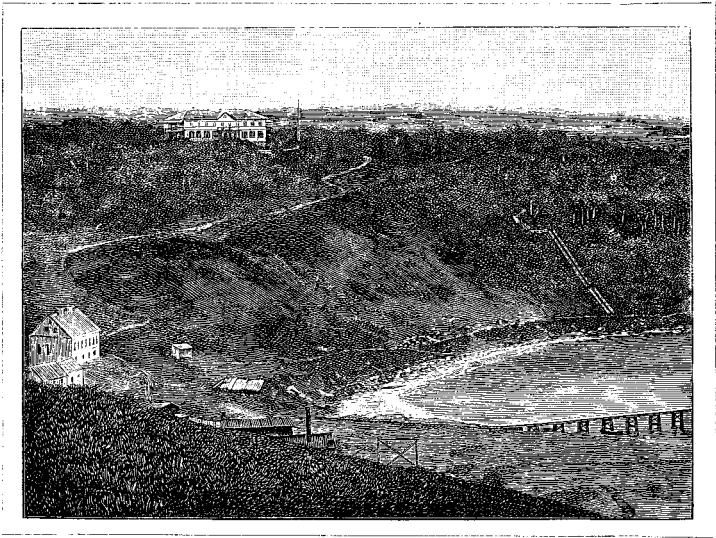
21 F. over Østersøen. Den sandede Dalsenkning omkring Søen er saa lav, at Hammeren paa længere Afstand for de Forbiseilende ser ud som en Ø for sig. Yderst i Nord under Ørnebjergget sænker Hammeren sin Stenmasse ned i en Lavning, hvor man møder en Flyvesandsstrækning, Sandhammeren. Ved den skjærfulde Kyst, som her danner en lille, naturlig Havn, ligge Ruinerne af det i Bispernes Tid opførte Salomons Kapel. Forfaldne Mure ses endnu af et 43 F. langt og 23 F. bredt Langhus med et firkantet Vaabenhuis, hvis Indgangsside er ret godt bevaret. Materialet er

utilhugne Sten med iblandede brændte Sten. Udenom Kapellet ses Grunden af det omliggende Kirkegaardsgjærde, i hvis nordvestlige Hjørne, kun nogle faa Skridt fra Stranden, Salomons Kilde findes, hvis Vand man tidligere antog havde en lægende Virkning. Kapellet skylder sikkert Kilden sin Tilblivelse; det er blevet benyttet til Gudstjeneste, naar de Syge til bestemte Tider af Aaret søgte hertil for at hente Lægedom. Endnu kan spores Indgjærdinger, sandsynligvis fra fordums Fiskerhytter, som ere blevne forladte ved Sandets Fremtrængen. Efter en gammel, men tvivlsom Beretning skulle Bjælkerne være nedbrudte 1645, og Kapelklokken være ophængt i Allinge Kirke. Den hosstaaende Afbildning viser Kapelruinen, liggende ved Kysten, og fjernere Hammeren med Fyret.

Blandt Bornholms Seværdigheder vække Slotsruinerne og den omgivende, eiendommelige Natur størst Interesse, og Reisende opholde sig derfor ofte her i længere Tid. Mange smukke Spadseretoure kunne gjøres i Omegnen, til Slotslyngen og Vang, til den smukke lille Mosesø, Ankermyre, hvor Klippen hæver sig lige op af Vandet, og i hvis Nærhed en lille Rokkesten findes, og endelig til Hammersholms Skove med Udsigtspunkter ned over Kysten ved Allinge. Et billigt og efter Forholdene godt Opholdssted vil man finde i den lige ved Ruinerne liggende «Gjæstgivergaard Hammershus» (Anders Jensen), som i de sidste Aar er blevet betydelig udvidet; man har herfra en fortrinlig Udsigt til de gamle, kneisende Murværker. I Aaret 1887 er det midt paa Galgebakkerne, tæt ved Søen, beliggende store og smukke Blanch's Hotel blevet opført. Hotellet er i alle Henseender indrettet efter Nutidens Fordringer og har en henrivende Beliggenhed i det smagfulde Park- og Haveanlæg, hvortil Skoven paa den sandede Bakke nu er omdannet. Overalt findes Bænke, hvorfra man kan nyde det vidtstrakte

Overblik ud over Havet og ind over Landet. En Trappe fører ned til Sænebugten, hvor den sandede Bund og det klare Vand indbyde til et Bad i den nyopførte Badeanstalt.

Fra Slotsruinerne fører den gamle, i de senere Aar forbedrede Kjørevei sydpaa ned over Lyngen. Over Sandbakker og Klippeflader bugter den sig gennem en Ungskov af Birk og El, som trives frodig mellem Lyng og Enebær-

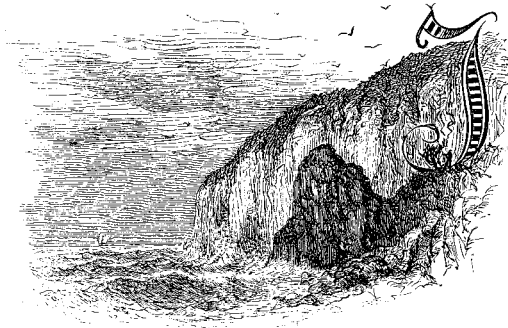

Blanch's Hotel.

buske. Senere fører den ned over den smukke Skovdal, Finnedalen, og derpaa gennem et øde Landskab med vidtstrakte, lyngklædte Klippemarker og med et enkelt Hus, hvor en Strimmel Jord har kunnet renses for Sten og indlægges til Avlsbrug. Fra de høitliggende Bakker har man en smuk Udsigt over Kysten mod Nord, hvor Ruinerne og Hammeren efterhaanden tabe sig i det Fjerne.

En lille halv Mil Syd for Hammershus ligger Fiskerleiet Vang, hvortil man kan komme enten ved at gaa ad den smukke Sti op over Slotslyngen eller ved at følge Kjøreveien og dreie gennem Finnedalen. Man overraskes da snart ved at se Fiskerleiets Huse ligge spredte mellem Klipperne nede ved Stranden. Det er en romantisk lille Plet, og man venter mindst i denne alvorlige Natur at træffe venlige Boliger med Haver og en lille Lund paa den terrasseformige Skraaning. Havnen er vel kun lille, men dog rummelig nok for Stedets Baade. Saafremt Aarstiden har været noget regnfuld, maa man ikke forsømme at gaa lidt Nord paa, hvor en Bæk har sit Udløb ned over Klipperne og danner et lille Vandfald. Lidt oppe i Landet udmunder Ringedalen, hvis skovklædte Klippeskrænter strække sig langt sydpaa og begrænde Ringebakkerne i Øst. Paa Dalens østlige Side, tæt ved Vang, findes foroven i Klippen en ret rummelig Grotte, «Kai Møns' Hul», med en snever og ikke let tilgængelig Adgang. Navnet skriver sig fra en Forbryder, som skal have holdt sig i Skjul her.

Fra Vang fører en Gangsti langs Kystskrænten til Johns Kapel op over Lille- og Store Ringebakke, 295 Fod høi. Touren er noget anstrængende op over Bakkerne gennem den høie Lyng med de sammenkastede Klippeblokke, men lønnende ved den vidtstrakte Udsigt ud over Havet. Langs Kysten findes en Række prægtige, steile Klippeskrænter, mellem hvilke Johns Kapel er mest bekjendt. I Nærheden heraf findes flere Gaarde, hvor Reisende kunne gjøre Holdt: Kaasbygaard (Spanner), Høiegaard og den nærmest Klipperne liggende Enesgaard. En Bivei fører ud til Kjøreveien.

Johns Kapel er Nordvestkystens smukkeste Klippeparti. Gjennem en smal Fjeldkløft fører en steil Trappe fra den 130 F. høie Skrænt ned

mod Stranden. Blomster og Smaabuske mylre frem fra Revnerne i de lodrette, mosbegroede Stenvægge, hvorunder de nedstyrtede Klippeblokke dækkes af et tæt Krat af Brombærbuske og Hyld. Stedet har sit Navn af en isoleret Klippe, foroven tildannet som en Talerstol; en smal Indgang forneden i Havbrinken fører ind til en lille Hule, hvor ifølge Sagnet en Eneboer John skal have havt sit Opholdssted og oppe fra Klippen talt Kristendommens Ord til de paa Stranden forsamlede Hedninger.

Det er især heldigt at besøge Johns Kapel, naar en Vestenstorm sætter Søen op mod Kysten. Mod den hvide, lodrette Klippe, Hvidkleven, bryder Søen da i sin fulde Styrke og kaster de fremvæltende Bølgers Skum tilveirs i Klippens hele Høide. Gjennem Stormen lyde gennemtrængende Skrig fra de talrige Fugleskarer, som bygge i Klipperevnerne. Syd for Kapellet, paa den af nedfaldne Stenmasser opfyldte Kyst, findes et Par Grotter. Den lille ovenstaaende Vignet viser den mørke Kapelklippe, som træder frem foran Hvidkleven. Paa det større Billede ses den høie Trappenedgang og Udsigten sydefter langs Kysten.

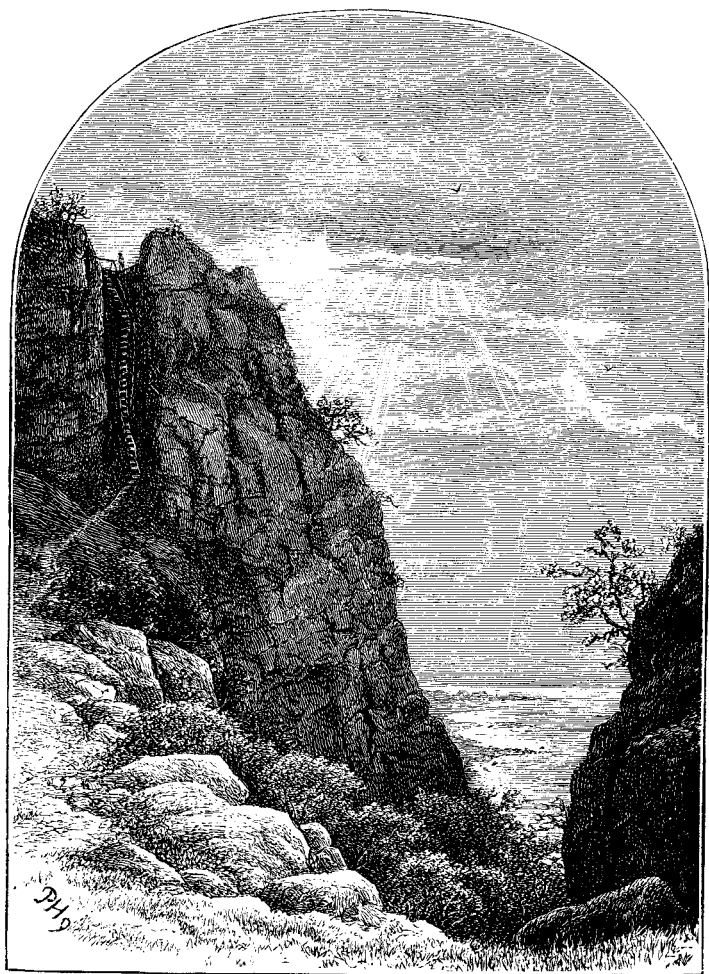
Fra Johns Kapel løber en Vei i sydvestlig Retning udenom Hellig Peders Fiskerleie over Kjæmpeaaen til

Hasle. En anden støder til den fra Hammershus kommende Vei, der løber længere inde i Landet, og som møder Hovedveien mellem Allinge og Hasle ved Ruths Kirke, der er opført paa en 414 F. høi Bakke, hvorfra man har en prægtig Udsigt til alle Sider ned over Landet.

Kirken, oprindelig Sct. Andreas Kirke, bestaar af et nyt opført Taarn med stor Bue til Langhuset, Kor og Kor-runding. En Niche findes ved hver Side af Korbuen. Kor-rundingen er udvendig ved otte Pilastre delt i syv Felter og smykket med udhugget Arbeide i Fraadsten. I det gamle, nu nedbrudte Taarns nederste Hvælving fandtes en gammel, dog neppe oprindelig Indgang i Vest, som senere var spærret ved udvendig Tilmuring. Opgangen var i Nord til andet Stokværk, som ligeledes havde hvælvet Loft. I den vestlige Mur laa Trappen til tredie Stokværk. En nyere Tilbygning er opført mod Nord, hvorved Kirken er betydelig udvidet.

Ved en i Aaret 1887 foretagen delvis Ombygning blev det gamle Vaabehus nedbrudt, den søndre Døraabning tilmuret og Indgangen henflyttet til den vestlige Taarnmur. Klokkerne bleve overflyttede til det nye Taarn fra det gamle, særskilte Klokketaarn, der bliver bevaret som et Minde om Kirkens oprindelige Indretning. Ruths Kirketaarns tidligere hvide Mure tjente forhen til Sømærke.

Fra Kirken gaar Veien rask ned ad Bakke til Hasle. En Fjerdingvei herfra udsender den en Sidevei Syd paa ned over Tassen, hvorved Omveien ad Hasle kan undgaas.

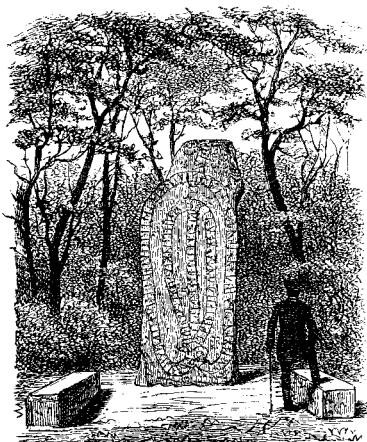

Klippeparti ved Johns Kapel.

Hasle,

beliggende paa Vestkysten, er ligesom Rønne utvivlsomt af gammel Oprindelse; Nørre Herred kaldes meget tidlig Hasle Herred. Kysten er paa dette Sted temmelig høi og ikke heldig for Opkjørselen fra Havnen. Denne har indtil 11 Fods Dybde og er i de senere Aar, navnlig af Hensyn til Anlægget af det Syd for Byen liggende Teglværk, istandsat med stor Bekostning;

men Byens Beliggenhed saa nær det af Naturen mere begunstigede Rønne er ikke heldig. Byen tæller c.1300 Indbyggere. Kirken, opført af Kampesten, har et lille, sort Spir. Paa Kirkegaarden staar en Runesten, Marevadstenen, hvorpaa læses: «Aulakr lod reise Sten denne efter Sasur, Fader sin, Bonde goden. Gud hjælpe Sjel hans, og Sankt Mikael». Paa Torvet ligger Raad- og Thinghuset for Nørre-

Runesten ved Brogaard.

Herred. Ved Posthuset er Telegrafstation. I Byen findes Redningsstation. Postvognen mellem Rønne og Allinge kjører gennem Hasle. Flere Gjæstgiverier (Hotel «Erna» og Gjæstgivergaarden «Hasle»). Dampskibsforbindelse med de østbornholmske Byer og Kjøbenhavn. Byen er bekjendt for sine dybe Brønde, som den Reisende ikke maa forsømme at kaste et Blik ned i. Hasle Kommenaqvavit er ikke uden Grund i godt Ry paa Øen.

En Fjerdingvei fra Hasle, hvor Veien svinger ved Brogaard, staar i Hjørnet af en lille Skov en prægtig, stor Runesten, Brogaardstenen, som Nutiden med sin fredende Interesse har givet en smuk Opstilling. Dens i store Bugtninger sammenslyngede Skrift fortæller, at: «Svenkr lod reise Sten denne efter Toste, Fader sin, og efter Alfak, Broder sin, og efter Moder sin og efter Søster sin.» Nord for Brogaard aabner sig en smuk, lille Klippedal, Svartingedalen, hvor Klippesiderne vel ikke ere synderlig høie; men hvor man dog finder det Karakteristiske for Øen, de haarde Klipper, omgivne af frodige, grønne Træer.

Følger man Veien fra Hasle videre mod Øst forbi Brogaard, føres man op over de høie Bakker ved Simlegaard og videre til den i Aarene 1881—82 nyopførte Clemens Kirke, beliggende paa en Bakke i et stærkt couperet Terrain. Kirken er opført i romansk Stil og afgiver Plads til c. 1000 Tilhørere. Den er bygget af Granit med et Taarn i Vest, hvorigjennem Hovedindgangen er lagt, og hvori Klokkerne ere ophængte. Ved Kirken findes flere Runestene; en beretter, at «Sven og Ketel reiste Sten (denne) efter Vitkar, Fader deres». En andens Indskrift lyder: «Silfr lod reise Stenen efter Audbjarn, Bonde sin. Krist hjælpe Sjæl Audbjarns i Lys og Paradis. Krist hjælpe Sjæl Esbjørns, og Guds Moder og Sankt Mikael i Lys og Paradis». Paa en tredie, vistnok ufuldstændig Sten læses: «Ærkebiskops Mairakhii(?)»

Den ældre, nedbrudte Kirke bestod af de to nederste Stokværk af et Taarn, Langhus med senere indsatte Hvælvinger, firkantet Kor og Korrunding. Taarnest nederste Afdeling var overhvælvnet mellem den nordlige og sydlige Mur. I den sydlige Mur fandtes Opgang til andet Stokværk. Hvælvingen var her nedbrudt ved Taarnets Nedtagelse efter et Lynnedslag. Trappen videre op var ligeledes afbrudt.

Under Gulvet i Skibet fandtes en gammel, muret Begravelse. Vaabenhuset var senere tilbygget. Særskilt Klokketaarn.

Veien fra Brogaard fortsættes forbi Clemens Kirke i sydostlig Retning ned til Almindingen og skjærer ved Aarsballegaard den fra Rønne til Østerlarsker kommende Vei. Forbi Kirken løber endvidere Veien fra Rø, som fortsættes forbi Ny Kirke og tilsidst ved Blykobbegaard støder til Rønne—Hasle Veien.

Ny Kirke, oprindelig Allehelgenes Kirke, en af de fire Rundkirker, bestaar af et Rundhus, hvis nordre Dør er tilmuret, et firkantet lille Kor, Korrunding og senere tilbygget Vaabenhus. Særskilt Klokketaarn. I Rundhuset staar en tyk Midtpille af tilhugne Sten, hvorfra en ringformet Tøndehvælving er spændt over til den 5 F. tykke Ydermur. Mod Nord i et lille Murfremspring er Opgang indvendig fra til anden Afdeling, hvor Midtpillen er af raa Sten. Ligesom ved Nylars Kirke findes her Spygatter i Ydermuren. Trappen fører videre op, men den øverste Afdeling er nedbrudt; Reparationer i den vestlige Mur tyde paa, at Nedbrydningen kan have været nødvendig. Det raa Byggearbeide røber en høi Alder, og vistnok er denne Kirke den ældste af de fire Rundkirker. Navnet «Ny Kirke» lader ialfald formode, at denne Bygningsstil ikke var set før paa Øen. Paa Porten skal tidligere have staaet malet, at Kirken var opført Aar 1287. Ved Kirken findes to Runestene; paa den ene læses; «(. . . satte Sten) denne efter Sven, Søn sin, Dreng . . . Broder. Krist hellige hjælpe Aand (deres)». Tæt ved Ny Kirke ligger Vællensgaard, ved hvilken findes en smuk Kjæmpehøi, Baunehøi, med en Kreds af mindre Sten forneden og en stor Bautasten paa Toppen; Høien er et gammelt Baunested.

Hovedveien fra Hasle, som ved Brogaard svinger mod Syd, fører gjennom venlige Smaaskove og over rislende

Aaløb og følger langs med Grændsen af Klippeformationen, hvor Duebjerg, 309 F. høit, og Hoglebjerg hæve sig i Øst. I Vest dækkes snart Udsigten til Havet af Sandflugtsskoven, en i Aaret 1819 anlagt, langstrakt Skovplantning af Fyr, El og Birk, som dækker den sandede Kyststrækning fra Hvide Odde, Nord for Rønne, og langt op mod Hasle, og hvis sydlige Del, Blykøppe-Plantagen, er Statsskov. Flyvesandet havde her leiret sig i betydelige Masser og trængte stedse videre indover Landet, indtil den $\frac{3}{4}$ Mil lange Strækning blev beplantet. Over Trætoppene hæver sig den høie Skorsten fra Hasle Teglværk, hvor smukke, store Fabriksbygninger ere opførte. Noget sydligere ligger det tidligere Sorthat Kulværk, hvor der findes fortrinlige Lerlag. Ved Mulebygaard ligger en betydelig Brandpletsplads, og i Omegnen ses adskillige smukke Kjæmpehøie. Tre Fjerdingsvei fra Rønne gaar Veien over Blykobbeaa, hvor Gundbergs Have (Baade i Aaen) og Vandmøllen, med Prindsens Kilde, ere søgte Maal for de Spadserende. Medens Kjøreveien derpaa løber langsmed Sandflugtsskovens østlige Grændse, snoer den smukke Kongesti, opkaldt efter Frederik den 7de, sig ned gennem den frodige Skov, hvis Bund dækkes af et friskt Blomstertæppe, forbi en for Sandflugtsskovens Anlægger, Kancellieraad Peder Jespersen opreist Mindesten og sex i Række liggende Gravhøie fra Broncealderen, Tillehøie, til Villa Nova, et søgt, lille Beværtningssted. En Sidevei fører ud til Havbakkerne med smuk Udsigt ned over Kysten til Rønne. Ved Seiersgaard svinger Stien ud til Kjøreveien lige i Skovens Ud-kant, og i kort Afstand ses nu Rønne By med sine røde Tage, Vindmøllerne, det sorte Kirkespir og de høie Master fra Skibene i Havnen, imellem hvilke en Røgsky hæver sig fra det ventende Dampskib.

Dampskibe, Postkjørsel, Vognleie og Telegrafstationer.

Postdampskibene Thor, Heimdal, Hjalmar og Skandia seile om Sommeren daglig mellem Kjøbenhavn og Rønne. Fra Kjøbenhavn Kl. 7 Eftm., om Lørdagen anløbende Ystad. Fra Rønne Kl. 10 Eftm., om Tirsdagen anløbende Ystad. (Se iovrigt Bekjendtgjørelserne i «Berlingske Tidende» og i «Reiselisten»). Reisen directe over medtager sædvanlig c. 9 Timer. Expedition: Kvæsthusgade 6. Telefon: 1865. Afgangssted: Kvæsthusbroen.

Priserne ere:

	1ste Plads	Dæksplads
Kbhvn.—Rønne	8 Kr. 50 Øre.	4 Kr. 50 Øre
— — Tour og Retour (6 Uger)	13 - » -	» - » -
Kbhvn.—Ystad	5 - » -	3 - » -
Rønne—Ystad	5 - » -	3 - » -

Betydelig Moderation for Familier af en Husstand og for sluttede Selskaber.

I Forbindelse med Dampskibenes Ankomst og Afgang gaa i Juli og August daglig Vogne mellem Rønne og Almindingen (Hotel Jomfrubjerget), Rø (Helligdomsgaarden) og Hammershus (Blanch's Hotel). Billetter à 1 Kr. — Gjennemgaaende Billetter mellem Kjøbenhavn og disse Steder koste 1ste Plads Tour og Retour 14 Kr., Børn det Halve, gjældende i 6 Uger.

I Forbindelse med Dampskibenes Ankomst og Afgang gaar der daglig Kl. 5 Form. Postvogn fra Rønne: til Allinge over Hasle, til Svaneke over Nybro og til Nexø over Aakirkeby; dog afventes eventuelt Dampskibets Ankomst til Kl. 10 Form. Fra Nybro afgaar daglig efter Postvognens Ankomst Vogn til Gudhjem. Til Rønne daglig Postvogn fra Allinge og Nexø Kl. 6 Eftm. og fra Svaneke Kl. 5½ Eftm. Fra Gudhjem Vogn Kl. 6¼ Eftm. til Nybro, i Forbindelse med Postvognen fra Svaneke. Baadpost fra Svaneke—Christiansø Mandag, Onsdag, Fredag og Lørdag Kl. 9½ Form. Postbefordringen maa særlig anbefales. Taxten er 60 Øre pr. Mil. Billetpriserne ere: Rønne—Aaby 60 Ø. Rønne—Hasle 90 Ø. Rønne—Vedby 150 Ø. Rønne—Allinge 195 Ø. Aaby—Hasle 60 Ø. Aaby—Vedby 105 Ø.

Aaby—Allinge 150 Ø. Hasle—Vedby 60 Ø. Hasle—Allinge 105 Ø. Vedby—Allinge 60 Ø. Rønne—Ringebu 60 Ø. Rønne—Aarsballe 105 Ø. Rønne—Nybro 150 Ø. Rønne—Godthaab 195 Ø. Rønne—Svaneke 225 Ø. Rønne—Gudhjem 195 Ø. Ringebu—Aarsballe 60 Ø. Ringebu—Nybro 90 Ø. Ringebu—Godthaab 135 Ø. Ringebu—Svaneke 195 Ø. Ringebu—Gudhjem 135 Ø. Aarsballe—Nybro 60 Ø. Aarsballe—Godthaab 90 Ø. Aarsballe—Svaneke 150 Ø. Aarsballe—Gudhjem 90 Ø. Nybro—Godthaab 60 Ø. Nybro—Svaneke 105 Ø. Nybro—Gudhjem 60 Ø. Godthaab—Svaneke 60 Ø. Svaneke—Christiansø, Tour og Retour 200 Ø. Rønne—Nylars 60 Ø. Rønne—Aakirkeby 120 Ø. Rønne—Egeby 180 Ø. Rønne—Nexø 240 Ø. Nylars—Aakirkeby 60 Ø. Nylars—Egeby 120 Ø. Nylars—Nexø 180 Ø. Aakirkeby—Egeby 60 Ø. Aakirkeby—Nexø 120 Ø. Egeby—Nexø 60 Ø.

Reisende til Almindingen, som kjøre med Posten til Aarsballe, kunne faa Vogn paa Aarsballegaard (Gaardeier Sode). For en enkelt Reisende 150 Ø. og 50 Ø. mere for hver Reisende, der kjører paa samme Vogn.

Reisende fra Almindingen til Rø kunne benytte Postvognen fra Aarsballe til Nybro og derfra kjøre videre med Postvognen til Gudhjem. Dog maa bemærkes, at der ved de mindre Stationer ikke afgives Bivogn, saafremt Postvognen er fuldt besat; dette er dog næsten aldrig Tilfældet.

Det østbornholmske Dampskibsselskabs Skibe, M. Davidsen og Erna, afgaa om Sommeren fra Kjøbenhavn til Hasle, Allinge, Gudhjem, Svaneke og Nexø Tirsdag Kl. 7 Morgen, Torsdag og Lørdag Kl. 7¹/₂ Eftm. Fra Nexø Tirsdag og Torsdag (fra Hasle Kl. 9 Eftm.) og Søndag (fra Hasle Kl. 12 Middag). Under gunstige Veirforhold pleie Skibene at lægge til udfor Helligdomsklipperne. (Se iøvrigt Bekjendtgjørelserne i «Berlingske Tidende» og i «Reiselisten»). Reisen mellem Kjøbenhavn og Hasle medtager sædvanlig c. 9 Timer. Expedition: Amaliegade 15, Afgangsted, Kvæsthusbroen. Telefon 148.

Priserne ere:

	1ste Plads	Dæksplads
Kbhvn.—Bornholm	8 Kr. 50 Øre.	5 Kr. 50 Øre.
— — Tour og Retour (6 Uger)	12 - 75 -	6 - 75 -

Betydelig Moderation for Familier af samme Husstand og for sluttede Selskaber.

Billetter faas ombord i Skibene. Om Sommeren gjør man bedst i forud at sikre sig Koiaplads ved Bestilling i Expeditionerne.

Telegrafstationer

findes i Rønne, Hasle, Allinge, Gudhjem, Svaneke, Nexø og Aakirkeby.

Vognleie.

Prisen for en Vogn, Jagtvogn eller Landauer, er 10—14 Kr. pr. Dag (iberegnet Kudskens Underhold), med Moderation for Tourc, som medtage flere Dage.

Indholdsfortegnelse.

	Side		Side
Aa Kirke	6. 14. 18. 44—47.	Brohuse Stenen	58.
Aa Kirkebakke	5.	Brudesengen	30.
Aakirkeby	24. 44.	Brunsgaard	42.
Aare Myre	33.	Buskegaard	7. 27.
Aarsballe	30. 98.	Byens Frihed	42.
Aarsballegaard	28. 30. 95. 98.	Bykilden	51.
Aarsdale	11. 53.	Bækkegaard	14. 62.
Allinge	5. 74. 75. 93.	Bølshavn	57. 58.
Almindingen	8. 9. 31—41.	Christianshøi	31.
Amtmandsstenen	70. 71.	Christiansø	55—57. 97.
Ankermyre	88.	Clemens Kirke	18. 94. 95.
Arnager	7. 42.	Curdt's Lund	27.
Balsmyr	15.	Dalshøi	47.
Baunehøi	13. 95.	Drogdens Fyrskib	2.
Bjergegaardsbakkerne	13. 14. 29.	Dronningestenen	39.
Blaaholt	75.	Duebjerg	96.
Blanch's Hotel	76. 88. 89. 97.	Duegaard	49.
Blemmelyng	12. 42.	Due Odde	7. 12. 23. 49.
Blykoppeaa	24. 96.	Due Odde Fyr	49.
Blykoppegaard	95. 96.	Dyndalen	70. 71.
Blykoppe Plantage	27. 96.	Dyndalebæk	71. 72.
Bobbeaa	24. 63. 65.	Dyndalegaard	70.
Bodils Kirke	18. 50.	Døvredalen	13. 50.
Bondeveddegaard nu Tornegd	48.	Eftermiddagsudsigten	37.
Bornholms Granitværk	75. 85. 86.	Egeby	12. 13. 47. 50.
Bornholms Høiskole	47.	Egla Enge	20. 47.
Borrehoved	15. 65.	Ekkodalen	38.
Borre Sø	35. 37.	Elisabeths Klippe	37.
Brogaard	74. 94. 95. 96.	Enesbjerg	13. 30.
Brogaardstenen	14. 94.	Enesgaard	90.

	Side		Side
Ertholmene	55.	Hellig Peders Fiskerleie	91.
F alsterbo	3.	Helvedesbakkerne	5. 51. 52.
Finnedalen	89. 90.	Hestestenen	63.
Frederiks Stenbrud	51.	Hjortehjerg	87.
Frederiksholm	55.	Hoglebjerg	96.
Frændemark	13. 57.	Holmehodde	63.
Fuglesangstien	39.	Homannegaard	52.
G aaserenden	69.	Hotel Jomfrubjerget 30. 32. 41.	97.
Galgebakkerne	76. 88.	Hvide Enge	24.
Gamleborg (Almindingen)	6. 15. 37. 38.	Hvide Odde	96.
Gamleborg (Ibsker)	15. 53.	Hvidkleven	91.
Gjæstggd. Hammershus	76. 88.	Høiegaard	90.
Gryet	13. 53.	Høilyngen	8. 30. 52.
Græsholmen	55.	I bs Kirke	18. 53. 54.
Græssomose	35.	J omfrubjerget	32. 33.
Grødby	12. 47.	Jomfruen	84.
Grødbyaa	47.	Johns Kapel	5. 8. 91.
Gudhjem	11. 41. 57. 62. 63.	Jættedalen	12. 47.
Gundbergs Have	96.	K aa Fiskerleie	72.
Gyldensaa Stenen	54.	Kaasbygaard	90.
H ammeren	5. 23. 76. 85—87.	Kai Mons' Hul	90.
Hammerhavnen	82. 83. 85.	Kanegaard	13.
Hammersholm	75. 76. 87.	Kannikegaard	13. 50.
Hammershus 6. 8. 19—21. 77—84.		Kastrup Knæ	2.
Hammershus Brothing	80.	Kjeldseaa	59.
Hammershus Fyr	86. 87.	Kjæmpeaa	91.
Hammershoi	33.	Klintebakken	52.
Hammersø	76. 85. 87.	Klinteby	52.
Hammervandet	3.	Klippedalen	65.
Hasle	11. 93.	Knarremsen	15.
Hasle Kulværk	7.	Knuds Kirke	18. 28.
Hasle Teglværk	7. 96.	Kobbeaa	62.
Havbakkerne	96.	Kohullet	34.
Helletsgaard	51. 53.	Kolde Kilde	31.
Helligdommen	8. 9. 66. 67.	Kongemindet	39—41.
Helligdomsgaard 41. 65. 66. 72. 97.		Kongestien	96.
Helligdomskilden	66—68.	Kongeveistenen	74.
Hellig Kvinde	57.	Krakveien	39.
		Kollergaard	10.

	Side		Side
L angebjerg	76. 87.	P addesænke	82.
Lehnsgaard	63.	Paradisbakkerne	52.
Lehns Klint	41. 62.	Paradisdalen	83.
Lilleborg	15. 35—38.	Pavillonen i Almindingen	32.
Lillevang	14. 63.	Peders Kirke	6. 47. 48.
Limensgade	6. 47.	Pilegaard	13. 73.
Listed	5. 58.	Pouls Kirke	6. 48. 49.
Louiselund	13. 57.	Prindsens Kilde	96.
Louisetræet	33.	Prindsestøtten	32.
Lundens Minde	27.	Pykkekullekjær	34.
Lyrby	58.	Pythuset	7.
Lyseklippen	68.	R ahbekkegaard	7. 27.
Lysthuset	37.	Randkleveskaaret	58. 59.
Læsaa	6. 47.	Ringebakker, Store og Lille	5. 90.
Løvehovederne	83. 84.	Ringeborg	15. 48.
M aglegaard	57.	Ringebro	28.
Mandhøi	12. 14.	Ringedal	90.
Malkværnen	53.	Risebæk	6.
Manteltaarnet	80. 81.	Rispebjerg	14. 48.
Marevadstenen	93.	Robbedale	42.
Melsted	59.	Roelsdal	42.
Mulebygaard	13. 96.	Rokkesten (Almindingen)	33.
Munken	33.	Rokkesten (Helvedesbakker)	52.
Munkegaard (Poulsker)	14. 49.	Rosendale	74.
Myregaard, Lille (Nylarsker)	13. 42.	Ruths Kirke	19. 92.
Mølledammen	82.	Ruths Kirkebakke	5. 92.
Møllevigen	82. 84.	Rytterknægten	5. 39.
N exo	6. 23. 51.	Rø	10. 66—72. 98.
Nordre Røse	2.	Rø Kilde	66. 67.
Nybro	28. 41. 60. 61.	Rø Kirke	18. 64.
Ny Kirke	18. 95.	Rø Plantage	64. 65.
Nylars Kirke	18. 43.	Røde Gavl	33.
O ls Kirke	18. 73.	Rømersdal	38.
Ovn, Hans Grønbechs	68.	Rømers Mindesmærke	34.
- Den sorte	84.	Rønne	25—27. 96.
- Den vaade (Hammershus)	83. 84.	S alene Bugt	63.
- Den vaade (Rø)	69.	Salomons Kapel	19. 87. 88.
- Den tørre	69.	Salomons Kilde	88.
		Salthammer Odde	50.

	Side		Side
Saltuna	14. 59.	Stensgaard	13. 29.
Sandflugten	7. 96.	Stevelen	63.
Sandflugtskoven	27. 96.	Storeborg	15. 65.
Sandhammeren	7. 12. 87.	Storedal	72.
Sandvig	75.	Storofos	63.
Sankt Anders Kapel	19.	Strandbygaard, Lille (Ny-	
Sankt Annæ Kapel	19. 63.	larsker)	13. 42.
Sankt Jørgens Kapel	19.	Strandmarken	49.
Sankt Margrethe Kapel	19. 58.	Studene	83.
Sankt Jørgens Hospital	47.	Svaneke	11. 54.
Schiele Stenbrud	73.	Svartingedalen	94.
Seiersgaard	96.	Sænebugten	82. 83. 85. 89.
Simlegaardsbakken	5. 94.	T assen	92.
Skjelsmyre	42.	Tein	72.
Skovfogedhuset, Almindingen	33.	Tillehøie	12. 96.
Skrubbegaard	74.	Tornegaard (Nylarsker)	12. 42.
Slamrebjerg	5. 14. 49. 53.	Torpebakkerne	12.
Slotslyngen	83. 88.	Trefoldigheds Kapel	19. 66.
Slotsmøllen	82.	Tudehøi	65.
Slotsvangegaard	75.	V allensgaard	39. 47.
Snogebæk	12. 49. 50.	Vandmøllen	96.
Snurrebakkerne	28.	Vang	88. 90.
Sommerlyst	27.	Vas Aa	10.
Sophiehøi	37.	Vellensbygaard	42.
Sorthat	7. 96.	Vestermariæ Kirke	18. 28. 29.
Sose Vig	42. 43.	Villa Nova	27. 96.
Spellingemose	65.	Vællensgaard	13. 95.
Spidlegaard	47.	Y pnasted	58.
Stammershald	72.	Ystad	2. 97.
Stampen	27. 42.	Ø leaa	6. 48.
Stavrhøl	62.	Ølene	48.
Steilebjerg	86. 87.	Ørnebjerg	86. 87.
Stenhøi	29.	H. C. Ørstedes Kilde	38.
Stenkrogeveien	37.	Østerlars Kirke	18. 61.
Stenrøret	65.	Østermaria Kirke	18. 59. 60.

